

VAN HARDE NAAR ZWAKKE GRENZEN

DE OVERGANG TUSSEN OPENBARE
EN PRIVATE RUIMTE BINNEN DE
VROEGNAOORLOGSE STADSWIJK

Coen de Rijk

VAN HARDE NAAR ZWAKKE GRENZEN

DE OVERGANG TUSSEN OPENBARE
EN PRIVATE RUIMTE BINNEN DE
VROEGNAOORLOGSE STADSWIJK

Coen de Rijk

**Begeleid door:
Ir. G.H. Heins (RuG)**

**Doctoraalscriptie Sociale Geografie & Planologie
Afstudeerrichting Planologie
Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen
Januari 2005**

RuG

Omslag:

Afgesloten gemeenschappelijke tuin aan de Woutertje Pietersestraat in de Kolenkitbuurt, stadsdeel Bos- en Lommer te Amsterdam.
(eigen foto, genomen op 8 september 2004)

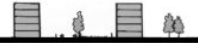

Inhoudsopgave

<i>Samenvatting</i>	<i>VII</i>
<i>Woord vooraf</i>	<i>IX</i>
<i>Afbeeldingen- en figurenlijst</i>	<i>XI</i>
1 Inleiding	1
1.1 Aanleiding en relevantie	1
1.2 Probleem- en doelstelling	2
1.3 Methoden van onderzoek	4
1.4 Definitie 'vroegnaoorlogse stadswijken'	5
1.5 Leeswijzer	6
2 De vroegnaoorlogse stadswijk	7
2.1 Inleiding	7
2.2 Vooroorlogse stromingen	7
2.2.1 De Tuinstadgedachte	7
2.2.2 Het Nieuwe Bouwen	10
2.3 Vroegnaoorlogse sociaal-maatschappelijke context en economische situatie	14
2.3.1 De Wijkgedachte	14
2.3.2 De woningnood	17
3 De vroegnaoorlogse stadswijk in de huidige context	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Huidige bevolkingssamenstelling	21
3.2.1 Bevolkingsgroepen	23
3.2.2 Wooncarrière	25
3.3 Huidige sociaal-maatschappelijke trends	25
3.3.1 Heterogenisering en individualisering	26
3.3.2 Welvaartstijging en schaalvergroting	28
3.4 Woningmarktpositie	31
3.5 Stedelijk weefsel	32
3.6 Conclusie	34

4 De openbare, private en parochiale ruimte	35
4.1 Inleiding	35
4.2 Openbare ruimte	36
4.2.1 Gebruikswaarde openbare ruimte	37
4.2.2 Belevingswaarde openbare ruimte	38
4.3 Private ruimte	40
4.3.1 Gebruikswaarde private ruimte	40
4.3.2 Belevingswaarde private ruimte	41
4.4 Parochiale ruimte	42
4.5 Openbare, private en parochiale ruimtes op wijkniveau	44
5 Grensovergangen tussen openbare en private ruimte	47
5.1 Inleiding	47
5.2 Het functioneren van grenzen	47
5.2.1 Interactie tussen openbare en private ruimte	48
5.2.2 De grens als overgangsgebied	52
5.3 Interactie tussen openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse wijk	54
5.4 Verschijningsvormen van zwakke grenzen binnen de vroegnaoorlogse wijk	57
5.4.1 Het private-collectieve overgangsgebied	57
5.4.2 Portiek-etage-flats	61
5.4.3 Het private-openbare overgangsgebied	63
5.5 Parken	67
5.6 De wijkrand	70
5.7 Conclusie	73
6 Algemene conclusies	75
7 Oplossingsrichtingen	81
Referenties	85
Bijlagen	89
Bijlage 1: Geïnterviewde deskundigen	89
Bijlage 2: Bezochte wijken	91

Samenvatting

In recente literatuur worden problemen met betrekking tot de openbare ruimte vaak in relatie gezien met de openbaarheid van de ruimte. Binnen de huidige heterogene samenleving interpreteren verschillende groepen de openbaarheid elk op hun eigen manier, wat kan leiden tot conflictsituaties bij het gebruik van de ruimte, doordat bijvoorbeeld een bepaalde groep zich de ruimte toeigent. Met betrekking tot de openbare ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijken zijn ook problemen waar te nemen. De grote hoeveelheid aan openbare groene ruimte functioneert voornamelijk als kijkgroen en de bewoners betrekken de openbare ruimte steeds minder bij hun persoonlijke woonomgeving, mede door de wens van meer beslotenheid.

Deze twee zeer bondig omschreven probleemsituaties zijn in onderhavige studie benaderd als een kwestie omtrent grenzen en grensovergangen tussen de openbare en private ruimtes en hebben geïnspireerd tot de hoofdvraagstelling van het onderzoek:

Welke problemen zijn te analyseren bij de grens tussen de openbare en de private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijk en wat zijn de oplossingsrichtingen voor deze problemen?

Het onderwerp van deze studie zijn de overgangen tussen de openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijken. Deze overgangen spelen een cruciale rol binnen de vroegnaoorlogse stadswijken en meer aandacht voor deze overgangen kan ten goede komen aan een verhoging van de gebruiks- en belevingswaarde binnen deze wijken.

De vroegnaoorlogse stadswijken voldoen vandaag de dag op veel punten niet meer aan de huidige wensen en eisen van de veelzijdige woonconsument. De woningvoorraad is eenzijdig en de doorstroom is hoog. De woningen bieden vaak niet de gewenste beslotenheid en meer ruimte, flexibiliteit en mogelijkheden voor meervoudig ruimtegebruik zijn gewenst. Het openbare groen heeft geen duidelijke functie, wordt soms slecht onderhouden en sluit slecht aan op de private ruimte.

Door middel van benadering van zowel de oorspronkelijke als huidige sociaal-maatschappelijke context is duidelijkheid verschaft omtrent het ontstaan van deze problematiek. Binnen de oorspronkelijke sociaal-maatschappelijke context werd de vroegnaoorlogse stadswijk als één geheel ontworpen met een nauwe samenhang tussen stedenbouwkundige structuur, groen en architectuur. Collectiviteit en functionaliteit waren in de vroegnaoorlogse stadswijk de sleutelwoorden. De openbare ruimte was de plek waar mensen elkaar konden ontmoeten en waar recreatie zou plaatsvinden. Een open groene en ruim opgezette wijk als perfecte vestigingsplaats voor gezinnen; de bevolkingsgroep waarop werd ingezet.

De huidige context is echter van een heel andere aard. De welvaartstijging sinds de jaren zestig heeft samen met de toegenomen individualisering geleid tot een heterogene wijk-samenstelling bestaande uit bewoners, met een eigen eisen- en wensenpakket. Als gevolg van de toegenomen heterogeniteit van bewoners wordt de vroegnaoorlogse wijk gekenmerkt door het samenkomen van verschillende individuen en leefstijlen met conflicterende aanspraken op de openbare ruimte. In de vroegnaoorlogse wijken, die kenmerkend zijn door hun grote openheid, vertaalt deze situatie zich in veel gevallen tot een grotere behoefte aan afstandelijkheid en beslotenheid bij de bewoners. De maatregelen die vervolgens genomen worden, staan vaak eenzijdig in het teken van het vergroten van de beslotenheid en hebben weinig oog voor de openbaarheid. De al kwetsbare positie van de openbare ruimte wordt nog kwetsbaarder.

De kwestie van de gewenste beslotenheid van de private ruimte tegenover de openbaarheid van de openbare ruimte speelt zich grotendeels af op het grensgebied van de openbare en private ruimte. In tegenstelling tot de grens tussen openbare en private ruimte is de grens tussen openbaarheid en beslotenheid niet duidelijk te trekken. Openbaarheid en beslotenheid zijn sociale begrippen en zijn niet strak van elkaar gescheiden werelden. Om deze reden is de benadering van de grens als overgangsgebied meer op zijn plaats. Niet een harde grens, maar een zwakke grens (Nio, 2002, II) correspondeert met deze opvatting. Zwakke grenzen maken een interactie tussen openbare en private ruimte mogelijk en sluiten dus aan bij de beredenering van het in elkaar overlopen van openbaarheid en beslotenheid. Drie factoren spelen over het algemeen een belangrijke rol bij het tot stand komen van zwakke grenzen, welke in het kort worden omschreven als mate van openheid, materiaalgebruik en verschijningsvorm en ten derde de toegankelijkheid van de ruimtes aan weerszijdes van de afscheiding.

In deze studie is bekeken in welke mate en op welke manier de toepassing van zwakke grenzen binnen de vroegnaoorlogse stadswijk mogelijk is. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen twee types overgangsgebieden. Ten eerste is er sprake van een confrontatie privaat-openbaar aan de voorzijde van de bebouwing en ten tweede is er sprake van een confrontatie privaat-collectief aan de achterzijde van de bebouwing. De gestapelde bebouwing neemt bij deze confrontaties een aparte positie in.

De problematiek van de vroegnaoorlogse stadswijken is erg divers en complex. In de studie is niet gestreefd naar het aanreiken van een allesomvattende oplossing voor de problematiek binnen de vroegnaoorlogse stadswijken, maar naar het creëren van een beter begrip omtrent overgangsgebieden tussen openbare en private ruimte. Hierbij is ruim aandacht besteed aan zienswijzen uit gerelateerde vakgebieden, waarbij de ontwerpende disciplines zoals stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur enigszins overheersen. De verschillende accenten die door deze zienswijzen aan de problematiek worden gegeven, vullen elkaar aan. Ter ondersteuning is veelvuldig gebruik gemaakt van beeldmateriaal.

De praktische inslag van deze studie wordt gevormd door de oplossingsgerichte analyse. Bij de in deze studie aangedragen oplossingen is respect getoond voor de oorspronkelijke ideeën, die ten grondslag lagen aan deze wijken. Er is uitgegaan van de positieve kenmerken van vroegnaoorlogse wijk en de bruikbaarheid ervan binnen de huidige sociaal-maatschappelijke context. De oplossingen hebben een kleinschalig karakter, zodat de essentie van de wijk niet verdwijnt. Om deze reden zullen de aangedragen oplossingen niet op elke plek, maar incidenteel binnen de vroegnaoorlogse stadswijk toegepast moeten worden, zodat het vroegnaoorlogse karakter blijft bestaan. Het zijn en blijven dan ook oplossingen voor de vroegnaoorlogse wijk en niet voor een getransformeerde vroegnaoorlogse wijk.

Het zou interessant zijn om in eventueel vervolgonderzoek de problematiek in specifieke zin centraal te stellen. Respect voor zienswijzen uit de verschillende relevante vakgebieden blijft nodig, wellicht inclusief de in dit onderzoek ontbrekende financiële zienswijzen. In het vervolgonderzoek zou het nuttig kunnen zijn om enkele specifieke vroegnaoorlogse stadswijken als case te hanteren, zodat de in deze studie aangedragen algemene oplossingen beter getoetst kunnen worden en uiteindelijk nog beter op de specifieke kenmerken van een bepaalde vroegnaoorlogse wijk aansluiten.

Woord vooraf

Dit onderzoek is het uiteindelijke concrete resultaat in het kader van mijn studie Sociale Geografie, welke ik in 1998 begonnen ben aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Het begin van mijn afstuderen ligt alweer een enige tijd terug. In de zomer van 2003 verliet ik na vijf volle jaren de stad Groningen om in Amsterdam stage te gaan lopen bij bureau DE LIJN. Het doen van een afstudeerstage leek me erg nuttig en interessant, vanwege de praktische inslag. Terugkijkend is deze stage niet bepaald een afstudeerstage gebleken, aangezien ik in het voorjaar van 2004, toen ik mijn stage alweer had afgerond, de eerste stukken op papier had staan. Toch wil ik hierbij de mensen bij Bureau DE LIJN bedanken voor de mogelijkheid om een bijdrage te leveren aan een erg interessant project.

Het stageproject bij DE LIJN had vele raakvlakken met de ontwerpdisciplines en dit heeft mij geïnspireerd bij het kiezen van mijn afstudeeronderwerp. Tijdens mijn studie had ik graag meer aandacht voor de ontwerpdisciplines gezien. De basis die ik hierdoor miste ervoer ik niet als een belemmering bij het kiezen van het onderzoeksonderwerp. Daarnaast zag ik de keuze als een uitdaging. Terugkijkend ben ik blij met mijn keuze en ben ik me zelfs meer gaan interesseren voor het ontwerpdisciplinengebied.

Studeren is natuurlijk meer geweest dan het schrijven van mijn afstudeerscriptie. De vijf jaar dat ik in Groningen woonde, is gevoelsmatig mijn studententijd. In Groningen heb ik een hele leuke en intense tijd beleefd. De stad Groningen heb ik inmiddels verlaten, maar toch blijft het een beetje m'n stad. Vele uren heb ik doorgemaakt in kamer 51 van het WSN-gebouw: de Ibn-kamer. Faculteitsvereniging Ibn Battuta diende als uitvalsbasis en zorgde ervoor dat ik een reden had om naar de Faculteit te komen, zelfs als ik geen college had. Dit heeft ervoor gezorgd dat ik de Faculteit als vertrouwde omgeving beschouwde, wat positief heeft uitgewerkt op het volgen van mijn studie.

Het schrijven van de scriptie is uiteindelijk, zoals velen ook beweren, het zwaarste onderdeel van de studie gebleken. Ik heb er redelijk de tijd voor genomen, maar kijk toch met een tevreden blik terug. Ik heb een onderzoek gedaan naar iets wat voor mij deels onbekend terrein was, maar waar ik me erg voor interesseerde. En dat doe ik nog steeds. Vanuit de faculteit heb ik begeleiding gekregen van dhr. Gerard Heins, waarmee ik interessant kon praten over mijn onderzoeksonderwerp. Het is zeker zinvol geweest dat hij feeling heeft met het ontwerpdisciplinengebied.

Tenslotte bedank ik iedereen die regelmatig de vraag aan mij stelde: '*wanneer ben je nou eens klaar?*' Deze vraag stimuleerde mij om weer goed aan de slag te gaan en heeft er mede toe geleid dat het uiteindelijke resultaat er nu ligt. Hierbij dus mijn antwoord: '*ja, ik ben klaar!*'

Coen de Rijk
Amsterdam
Januari 2005

Afbeeldingen- en figurenlijst

Afbeeldingen

Afbeelding 2.1: De drie magneten van Howard's Tuinstadgedachte	8
Afbeelding 2.2: Sectie uit Howard's Tuinstadplan	8
Afbeelding 2.3: Garden City Welwyn	9
Afbeelding 2.4: Gartenstadt Hellerau	9
Afbeelding 2.5: Ontspanningsmogelijkheden gerangschikt naar leeftijd	11
Afbeelding 2.6: Sectie uit ontwerp van het AUP (Slotermeer)	12
Afbeelding 2.7: De gemeenschapsroos van de Wijkgedachte	15
Afbeelding 2.8: Gemeenschappelijke tuin in Pendrecht (1961)	16
Afbeelding 2.9: Luchtfoto Pendrecht	17
Afbeelding 2.10: Luchtfoto van wooneenheid Pendrecht	17
Afbeelding 2.11: Plan Pendrecht: herhaling van de wooneenheid	17
Afbeelding 2.12: Bijlmermeer	19
Afbeelding 2.13: Prefab-woningbouw	20
Afbeelding 2.14: Prefab-woningbouw	20
Afbeelding 3.1: Omslag 'Nieuw Sloten: laagbouw in hoge dichtheid, Garden City of Today'	30
Afbeelding 3.2: Gemeenschappelijke tuin in Pendrecht (1961)	33
Afbeelding 3.3: Wijkrand in jaren vijftig, Amsterdam	33
Afbeelding 4.1: Graffiti in Lombardijen, Rotterdam	44
Afbeelding 4.2: Graffiti in Lombardijen, Rotterdam	44
Afbeelding 4.3: Luchtfoto Westwijk, Vlaardingen	45
Afbeelding 5.1: Overgangselementen-schets door Bakema	49
Afbeelding 5.2: Werking van zicht	49
Afbeelding 5.3: Voorbeelden van transparantie bij erfafscheidingen	50
Afbeelding 5.4: Voorbeelden van materiaalgebruik bij erfafscheidingen	51
Afbeelding 5.5: Voorbeelden van toegankelijkheid tussen openbare en private ruimtes	51
Afbeelding 5.6: Voorbeelden van gebruik van borden met betrekking tot Toegankelijkheid	52
Afbeelding 5.7: De encroachmentzone	54
Afbeelding 5.8: Het aanbrengen van ritme en contrast in het straatbeeld	55
Afbeelding 5.9: Realiseren van meer variatie	55
Afbeelding 5.10: Realiseren van meer variatie	55
Afbeelding 5.11: Slechte aanhechting van bebouwing met maaiveld	56

Afbeelding 5.12: Voorbeelden van een harde grens tussen openbare en private ruimte	56
Afbeelding 5.13: Hekwerk voor afgesloten gemeenschappelijk groen	58
Afbeelding 5.14: Afgesloten gemeenschappelijke tuinen	59
Afbeelding 5.15: Afgesloten gemeenschappelijke tuinen	59
Afbeelding 5.16: Kraaijhoek-Noord, Papendrecht	59
Afbeelding 5.17: Begijnhof, Amsterdam	59
Afbeelding 5.18: Directe harde overgang	60
Afbeelding 5.19: Geleidelijke overgang tussen openbare en private ruimte	60
Afbeelding 5.20: Krappe balkons	62
Afbeelding 5.21: Ruime balkons	62
Afbeelding 5.22: Open plint na uitplinten	62
Afbeelding 5.23: Gesloten plint	62
Afbeelding 5.24: Geleidelijke ophoging van het maaiveld in Nieuw-Sloten, Amsterdam	63
Afbeelding 5.25: Ontbreken van voorerf in Pendrecht, Rotterdam	64
Afbeelding 5.26: Ontbreken van voorerf in Schalkwijk, Haarlem	64
Afbeelding 5.27: Voorbeelden in variatie bij de invulling van het voorerf	64
Afbeelding 5.28: Voorbeelden van verwaarloosde voorerven	65
Afbeelding 5.29: Voorbeelden van particuliere initiatieven bij ontbreken voorerf	66
Afbeelding 5.30: Voorbeelden van nagenoeg functieloze groenstroken	67
Afbeelding 5.31: Voorbeeldschetsen van stadstuinen	68
Afbeelding 5.32: Voorbeeld van een stadstuin	69
Afbeelding 5.33: Voorbeeld van een stadstuin	69
Afbeelding 5.34: Voorbeeld van een stadstuin	70
Afbeelding 5.35: Abstracte weergave van een incidentele aanpak van stadstuinen met behoud oorspronkelijk karakter	70
Afbeelding 5.36: Gesloten flatwand Zuidwijk, Rotterdam	71
Afbeelding 5.37: Voorbeelden van barrières aan de wijkrand	71
Afbeelding 5.38: Groene buitenwijk-karakter van de vroegnaoorlogse stadswijk	72
Afbeelding 5.39: Stedelijke karakter van de vroegnaoorlogse stadswijk met snelle verbindingen met omliggende stedelijk gebied	73
Afbeelding 5.40: Ontwerptekening met aandacht voor de wijkrand	73

Figuren

Figuur 4.1: Overgang van openbaarheid en beslotenheid met en zonder parochiale tussenruimte	43
---	----

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en relevantie

De grondgedachte van de 'groene stedelijkheid' heeft zijn oorsprong ver voor de Tweede Wereldoorlog aan het eind van de negentiende eeuw. De tuinstadgedachte van Ebenezer Howard stelde tuinsteden voor als een combinatie van het sociale leven van de stad en de natuurlijke kwaliteiten van het platteland. De door Howard voorgestelde tuinstad, waarin de stad door de bewoners zelf werd bestuurd, is nooit in perfectie tot stand gekomen. Het aspect van de groene stedelijkheid is echter in zeer veel wijken en buurten terug te vinden.

In tegenstelling tot de tuinstadgedachte, waarin het groen vanuit het sociale en hygiënische standpunt werd gepropageerd, werd in de stroming van het Nieuwe Bouwen de groene openbare ruimte als functioneel element opgenomen. Het Nieuwe Bouwen, dat als stroming in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw op kwam zetten in Nederland, bekeek de wijk vanuit een functioneel rationalistisch standpunt, met de woning als basiselement. Het hygiënische standpunt van de tuinstadgedachte is tevens terug te vinden binnen het Nieuwe Bouwen. De eisen van voldoende licht, lucht, zon, ruimte, gezondheid en efficiëntie zijn de uitgangspunten bij het bouwen. De groene openbare ruimte kreeg de functie van recreatiegebied en bood de bewoners bewegingsvrijheid.

Na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een grote woningnood. Woningbouwprojecten kwamen in een geheel ander daglicht te staan. De rationeel wetenschappelijke kijk van het Nieuwe Bouwen op de woningbouw sloot aan op de manier van denken en werd grotendeels toegepast. Er moest veel, snel en goedkoop gebouwd kunnen worden. Plannen werden aangepast, zodat voldaan werd aan de grote vraag naar woningen. Tussen 1945 en 1960 zijn de Nederlandse steden en dorpen enorm gegroeid in woningaantallen. Het vooroorlogse woningbestand van anderhalf miljoen woningen werd in 25 jaar met ongeveer twee miljoen woningen ruim verdubbeld (Hereijgers & Van Velzen, 2001). Ondanks de hoge woningproductie staat in de vroegnaoorlogse ontwerpen het wonen in een groene ruime omgeving centraal. Licht, lucht en ruimte spelen een grote rol. Toch gaven de hogere woningdichtheden met bijpassende woningtypologieën de wijken een heel ander karakter dan de oorspronkelijke plannen voorstelden. De nadruk op de kwantiteit ging ten koste van de kwaliteit van het wonen. Woningen voldoen nu niet meer aan de woonwensen en eisen van de veelzijdige woonconsument. Daarnaast worden de groene openbare ruimtes vaak als onveilig ervaren. De wijken nemen tegenwoordig vaak niet meer de positie in van buitenwijken wijken aan de buitenrand van de stad, maar maken deel uit van een groter stedelijk gebied. De vroegnaoorlogse wijken, de stadsuitbreidingen uit de periode 1945-1965, zijn door bovengenoemde ontwikkeling herkenbare gebieden in de stad geworden.

De vroegnaoorlogse stadswijk is tot stand gekomen binnen een bepaalde sociaal-maatschappelijke context en stedenbouwkundige stromingen en maatschappijvisies hebben hun stempel op de wijk gedrukt. De aanwezigheid van veel licht, lucht en ruimte, die de vroegnaoorlogse wijken bieden, zijn vandaag de dag nog steeds belangrijke aspecten met betrekking tot de woningkeuze. Deze omgevingskwaliteiten, samen met de

nieuwe positie in het stedelijke weefsel bieden wellicht mogelijkheden bij de aanpak van de vroegnaoorlogse wijken.

1.2 Probleem- en doelstelling

De private en openbare ruimte in de huidige vroegnaoorlogse stadswijken is vergeleken met de jaren vlak na de totstandkoming in een geheel ander daglicht komen te staan. De vroegnaoorlogse stadswijk werd als één geheel ontworpen met een nauwe samenhang tussen stedenbouwkundige structuur, groen en architectuur. Collectiviteit was in de vroegnaoorlogse stadswijk het sleutelwoord. De openbare ruimte was de plek waar mensen elkaar konden ontmoeten en waar recreatie kon plaatsvinden. Een groene en ruim opgezette wijk als perfecte vestigingsplaats voor gezinnen; de bevolkingsgroep waarop werd ingezet.

Vanaf de jaren zestig is de Nederlandse samenleving flink veranderd. In tegenstelling tot collectiviteit is individualiteit centraler komen te staan. De bewonerssamenstelling van de vroegnaoorlogse stadswijken is diverser geworden. Gezinnen zijn niet meer de overheersende bevolkingsgroep. De vroegnaoorlogse stadswijken voldoen niet meer aan de huidige wensen en eisen van de veelzijdige woonconsument. De woningvoorraad is eenzijdig en de doorstroming is hoog. De woningen bieden vaak niet de gewenste beslotenheid. De openbare ruimte binnen deze wijken draagt niet of nauwelijks bij aan de waardering van de wijk. Door het groeiende autogebruik is een aanzienlijk deel van de groene openbare ruimte door de auto in beslag is genomen in de vorm van versteende parkeerplekken. Het openbare groen heeft geen duidelijke functie, wordt soms slecht onderhouden en sluit slecht aan op de private ruimte. Meer ruimte, flexibiliteit en mogelijkheden voor meervoudig ruimtegebruik binnen de openbare ruimte zijn gewenst.

De stroming van het Nieuwe Bouwen had als gevolg dat de openbare ruimte in de vroegnaoorlogse stadswijken een functionele rol kreeg toebedeeld. Door de nadruk op de functionele indeling van de wijk werd de overgang tussen de verschillende gebieden onderbelicht. Onder huidige omstandigheden, waarin de openbare ruimte onder druk staat, kan de overgang tussen openbare en private ruimte als onduidelijk geïnterpreteerd worden. De grens tussen de openbare en private ruimte functioneert niet optimaal. Fysiek, maar ook sociaal. De bewoners betrekken de openbare ruimte steeds minder bij hun persoonlijke woonomgeving. In de oorspronkelijke toestand van de wijk betrof de woonomgeving letterlijk de directe omgeving van een woning, de tuintjes en het openbare groen in de wijk. Bakema betitelde deze overgang als *'the greater meaning of the doorstep'* (Schilt, 2002). De openbare ruimte wordt steeds minder als ontmoetingsplek gebruikt. De interactie tussen bewoners en openbare ruimte is niet optimaal. De openbare ruimte komt los te staan van de rest van de wijk. Dit wordt versterkt door het gedrag van de bewoners, als zij hun individuele leefruimte duidelijker afbakenen door bijvoorbeeld het gebruik van schuttingen.

De openbare ruimte speelt een centrale rol bij de problemen in de huidige vroegnaoorlogse stadswijk. De noodzakelijke vernieuwingen aan de woningen daargelaten, zal juist de openbare ruimte de gebruiks- en belevingswaarde van de woon- en leefomgeving van de vroegnaoorlogse stadswijk kunnen verhogen. Wonen in een rustige en groene omgeving op relatief korte afstand van het stadscentrum is voor veel mensen nog steeds ideaal. In dit opzicht hebben de vroegnaoorlogse stadswijken zeker nog waarde. Het posi-

tieve effect dat de openbare ruimte op de waardering van de wijk kan hebben, is in potentie groter. De grens tussen de openbare en private ruimte is de plek waar de interactie tussen bewoner en woonomgeving zich grotendeels plaatsvindt en zou de focus moeten zijn van eventuele oplossingen.

Uit de bovenstaande beschrijving komt de volgende probleemstelling naar voren:

De overgang tussen de openbare ruimte en de private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijk draagt niet optimaal bij aan de waardering van de wijk door de huidige bewoners.

Deze probleemstelling wordt vertaald in de volgende vraagstelling:

Welke problemen zijn te analyseren bij de overgang tussen de openbare en de private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijk en wat zijn de oplossingsrichtingen voor deze problemen?

De vraagstelling valt vervolgens uiteen in een vijftal onderzoeksvragen, welke als leidraad zullen dienen in het onderzoek:

- *Welke stedenbouwkundige stromingen en maatschappijvisies liggen ten grondslag aan de inrichting van de vroegnaoorlogse stadswijk en in welke context zijn de wijken tot stand gekomen?*
- *Welke positie heeft de vroegnaoorlogse stadswijk binnen de huidige sociaal-maatschappelijke context?*
- *Welke factoren spelen een rol bij de openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijk?*
- *Hoe functioneren de grenzen tussen de openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijk?*
- *Wat is de toekomstwaarde van de vroegnaoorlogse stadswijk in relatie tot de overgang tussen openbare en private ruimte?*

Doelstelling

Door middel van dit onderzoek is getracht inzicht te verkrijgen in het functioneren van de overgang tussen openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijk. Door een beschrijving van de stedenbouwkundige stromingen, maatschappijvisies en sociaal-maatschappelijke context, die aan de basis stonden van deze wijken en een beschrijving van de huidige sociaal-maatschappelijke context van de wijken wordt duidelijk in welke licht de wijken gezien moeten worden. Vervolgens worden de functies van de openbare en private ruimte en de manier waarop deze ruimtes worden gebruikt (gebruikswaarde) en beleefd (belevingswaarde) en de werking van het grensgebied belicht. Als einddoel is getracht de toekomstwaarde van de vroegnaoorlogse stadswijk met betrekking tot de overgang tussen openbare en private ruimte vast te stellen. Hiervoor worden mogelijke oplossingsrichtingen voor de geconstateerde problemen aangereikt.

1.3 Methoden van onderzoek

Om vat te krijgen op de vroegnaoorlogse wijk en in het bijzonder op de overgang tussen de openbare en private ruimte is een uitgebreid literatuuronderzoek gedaan. Literatuur van verschillende disciplines komt hierbij aan bod. Met behulp van de literatuur is gekomen tot een theoretisch kader voor de praktijkstudie.

In de eerste plaats is onderzoek gedaan naar het ontstaan van de vroegnaoorlogse wijk, door de stedenbouwkundige stromingen en maatschappijvisies, die aan de basis van deze wijken liggen, te beschrijven. Vervolgens wordt de totstandkoming van de wijken in de context van de tijd geplaatst. Met de literatuurstudie is tevens de huidige stand van zaken in de wijken belicht, zodat een duidelijke vergelijking gemaakt kan worden met de oorspronkelijke toestand van de wijken. Ter aanvulling op het literatuuronderzoek zijn diepte-interviews gehouden met deskundigen uit relevante vakgebieden, te weten de stedenbouwkunde, landschapsarchitectuur en stadssociologie. Ook is gesproken met een vertegenwoordiger van een bewonersvereniging, die betrokken is bij de problematiek binnen de vroegnaoorlogse wijken. Geprobeerd is een representatieve afspiegeling te creëren door met deskundigen uit verschillende vakgebieden te spreken. Op deze manier is een multidisciplinaire kijk op de huidige problematiek binnen het onderzoeksveld ontstaan. De diepte-interviews zijn afgenomen met op voorhand opgestelde vragen en stellingen, maar de interviews zijn niet in hoge mate gestuurd en hebben een flexibel karakter. Algemene visievorming was dan ook reden van het houden van diepte-interviews met deskundigen uit voor mij deels bekende vakgebieden. Een lijst van de geïnterviewde personen is opgenomen in bijlage 1 (bladzijde 89).

Een derde belangrijke bron is het veldonderzoek. Door middel van observaties, vastgelegd in foto's, is geprobeerd de problemen omtrent de grensovergang tussen de openbare en private ruimte een duidelijk gezicht te geven. Het beeldmateriaal is verzameld tijdens lange wandelingen door een tiental vroegnaoorlogse stadswijken in verschillende steden verspreid over Nederland. De wijken zijn veelal in middelgrote steden gelegen, maar ook zullen enkele grotere steden aan bod komen. Een overzicht van bezochte wijken is opgenomen in bijlage 2 (bladzijde 91).

In de twee afsluitende hoofdstukken komt de toekomstwaarde aan bod. Hoofdstuk 6 wordt gevormd door de algemene conclusies en heeft een theoretische inslag. In hoofdstuk 7 staan de oplossingsrichtingen centraal, welke logischerwijs een praktische inslag hebben. Het beeldmateriaal heeft bij het tot stand komen van de oplossingsrichtingen een grote rol gespeeld en heeft tevens een ondersteunende rol. De rol van de belevingswaarde laat zich soms moeilijk omschrijven in woorden en wordt door het beeldmateriaal duidelijker. Het tonen van geslaagde toepassingen zal de conclusies en oplossingsrichtingen kracht bij zetten.

1.4 Definitie ‘vroegnaoorlogse stadswijken’

Het begrip ‘vroegnaoorlogs’ kan op meerdere manieren opgevat worden. Naoorlogse wijken zijn in de tijd gerekend de wijken die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland tot stand zijn gekomen. Naoorlogse wijken worden vaak in de periode 1945-1970 geplaatst. Deze periode zou zich onderscheiden van de periode na 1970, doordat de totstandkoming van de wijken in de context van de wederopbouw en de bijbehorende woningnood, geplaatst kan worden. In de publicatie *De naoorlogse stad* (2001) hanteren Hereijgers en Van Velzen tevens deze scherpe begrenzing van 1970. Hereijgers en Van Velzen gebruiken als argument dat in dat jaar de stadsvernieuwing de stedenbouw en architectuur in de uitbreidingswijken begon te beïnvloeden, al bedoelde men met stadsvernieuwing in die tijd nog sanering.

Binnen de naoorlogse periode is vervolgens een vroege en late periode te onderscheiden. Als grens tussen de twee periodes wordt veelal het jaartal 1960 genoemd. Omstreeks 1960 kon worden teruggezien op een periode van gedisciplineerde samenwerking en succesvol herstel, dat overging in een hoogconjunctuur. De welvaartsgroei vertaalde zich in een streven naar samenhangende plannen voor grotere gebiedsdelen (Van der Cammen & De Klerk, 1986). In 1960 verscheen de Eerste Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland. De Nederlandse ruimtelijke ordening kwam in feite pas goed op gang in de jaren zestig van de vorige eeuw (Van Schendelen, 1997). Terwijl in de naoorlogse wederopbouwperiode de stadsuitbreiding centraal staat, komt in de loop van de jaren zestig voor het eerst ook de ontwikkeling in de bestaande stad op de beleidsagenda van het ruimtelijke beleid te staan.

Een nieuwe ontwikkeling die vanaf 1960 op kwam zetten, is de toepassing van hoogbouw. Met het oog op de snelle welvaartsgroei anticipeerden de plannen op de toekomstige woonwensen met de bouw van comfortabele doorzonwoningen in een groene omgeving. De hoogbouw werd in Nederland door de geïndustrialiseerde systeembouw bepaald. In het topjaar 1967 werd bijna voor 75% van de totale woningbouw in zes of meer bouwlagen uitgevoerd (Van der Cammen & De Klerk, 1986).

In dit onderzoek zullen de bovengenoemde tijdgrenzen minder strikt gehanteerd worden. Ten eerste doordat in publicaties verschillende tijdgrenzen tussen enerzijds naoorlogs en ‘niet-naoorlogs’ en anderzijds vroeg-naoorlogs en laat-naoorlogs worden gehanteerd. Een tweede reden is dat de naoorlogse wijken in de praktijk vaak een combinatie van verschillende stromingen representeren, waardoor de grens tussen vroeg- en laat-naoorlogs minder duidelijk is vast te stellen. Zo kan regelmatig in een vroegnaoorlogse wijk systeemhoogbouw van een later tijdstip worden waargenomen. Door de tijdgrenzen te strikt te hanteren zou deze heterogeniteit deels ontkend worden. Een simpele verklaring hiervoor is dat de naoorlogse wijken niet in één dag tot stand gekomen. Tijdens de realisering van een wijk kunnen nieuwe gedachten ontstaan, waardoor de beslissing gemaakt kan worden deels af te wijken van de oorspronkelijke bouwplannen.

De intentie is de naoorlogse wijken uit het ‘vroegere’ segment te bestuderen. Om deze reden is ervoor gekozen in dit onderzoek te spreken over ‘vroegnaoorlogse wijken’.

1.5 Leeswijzer

Het onderzoek bestaat grofweg uit twee delen: de theorie- en de praktijkstudie. Het theoretisch deel bestaat uit voornamelijk uit de hoofdstukken 2 t/m 4. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de totstandkoming van de vroegnaoorlogse stadswijken. Welke stromingen en visies speelden een rol en in welke context kwamen wijken tot stand? Hoofdstuk 3 bekijkt vervolgens de vroegnaoorlogse wijken binnen de huidige sociaal-maatschappelijke context. Door middel van dit hoofdstuk zal duidelijk worden welke waarde de oorspronkelijke gedachten vandaag de dag nog hebben. Het vierde hoofdstuk stelt de openbare en private ruimte centraal. Tevens is hier een start gemaakt met de koppeling van de openbare en private ruimte en zijn de ruimtes op de schaal van de wijk bekeken. De verhouding tussen beide is van belang voor het praktijkgedeelte waar de overgang tussen openbare en private ruimte geanalyseerd wordt. Hoofdstuk 5 staat in het teken van de praktijkstudie en brengt de voorgaande vier hoofdstukken tot een integraal geheel. Dit overkoepelende hoofdstuk staat in het teken van de overgang tussen openbare en private ruimte en wordt kracht bijgezet door veelvuldig gebruik van beeldmateriaal. De praktijkstudie uit zich in hoofdstuk vijf concreet door het aanreiken van eventuele oplossingsrichtingen. In hoofdstuk 6 komen tenslotte de algemene conclusies aan bod. De oplossingsrichtingen worden samengevat in hoofdstuk 7.

2 De vroegnaoorlogse stadswijk

2.1 Inleiding

De vroegnaoorlogse wijken nemen een aparte positie in binnen de woningbouwgeschiedenis van Nederland. Een groot deel van de huidige woningvoorraad wordt door deze wijken voor hun rekening genomen. Daarnaast zijn de vroegnaoorlogse wijken duidelijk te onderscheiden van de oudere wijken. Door achtereenvolgens de recessie in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog in de jaren veertig is er een periode in de woningbouwgeschiedenis ontstaan waarin zeer weinig is gebouwd. In een stedelijk gebied, waar over het algemeen het beeld bestaat van bouwstijlen uit verschillende perioden, die elkaar opvolgen richting rand van de stad, is door het ontbreken van bijna twee decennia aan noemenswaardige woningbouw een bepaalde onregelmatigheid ontstaan in dit beeld. Dit beeld wordt vervolgens versterkt door de grote bouwproductie van na de Tweede Wereldoorlog, waardoor relatief grote gebieden met de naoorlogse bouwstijl zijn gereali-seerd.

Om de vroegnaoorlogse wijken een plaats te kunnen geven, wordt er in dit hoofdstuk ge-keken waar de oorsprong van de vroegnaoorlogse wijk ligt. Moet de vroegnaoorlogse wijk gezien worden als resultante van vooroorlogse stromingen? Of als resultante van de sociaal-maatschappelijke context en economische situatie van na de Tweede Wereldoorlog? Een eenduidig antwoord hierop is simpelweg niet mogelijk. Zowel de vooroorlogse stro-mingen als de naoorlogse situatie komen aan bod, zodat duidelijk wordt welke factoren bij de totstandkoming van de vroegnaoorlogse wijken een rol hebben gespeeld.

2.2 Vooroorlogse stromingen

Rond het begin van de twintigste eeuw groeide het besef dat de natuur kon worden in-gezet als constructief element bij de ordening van de ruimte en de maatschappij (Van Schendelen, 1997). Hygiënische standpunten vertaald in licht, lucht en groen kregen bin-nen de stedelijke gebieden meer houvast en gingen dienen als uitgangspunt van de zorg voor de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid. De stedenbouwkundige structuur van de wijk diende hiertoe de ruimte te bieden. De natuur en de volkshuisvesting gingen een positieve relatie aan.

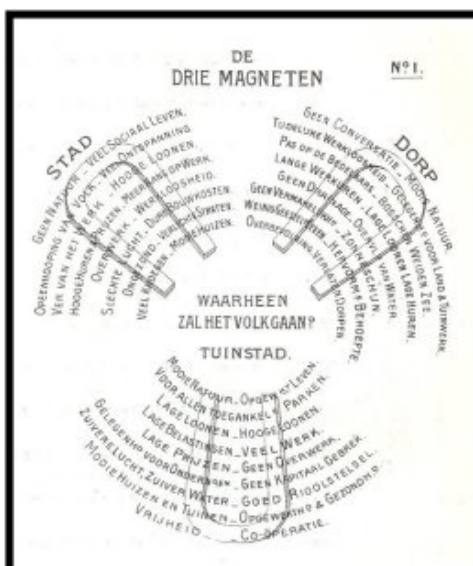
2.2.1 De Tuinstadgedachte

De tuinstadgedachte is geïntroduceerd door Ebenezer Howard in zijn boek *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform* uit 1898, in 1902 verschenen onder de titel *Garden Cities of To-Morrow*. Howard stelde een huwelijk tussen stad en platteland voor. Hij trachtte de voordelen van de stad en de voordelen van het platteland te combineren. Het instrument om deze combinatie te doen slagen was de tuinstad (Howard, 1902). Het was zeker niet de bedoeling om het onderscheid tussen het stedelijke en landelijke te doen verdwijnen en deze om te vormen tot een groot aaneengesloten suburbaan geheel. In tegenstelling tot een oneindige uitwaaiing van vrijstaande huizen met veel open ruimte, stelde Ho-ward een compacte urbane samensmelting voor. Binnen deze opzet was de bebouwing

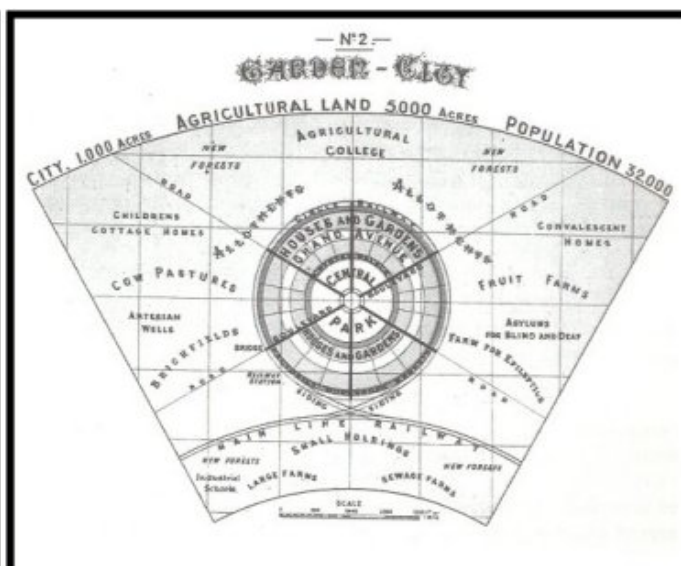

in evenwichtige samenhang gebracht met de groenstructuur (Howard, 1902). Net als een dorp diende de tuinstad *selfsupporting* te zijn. De bewoners moesten ter plaatse in hun levensonderhoud kunnen voorzien en er dienden voldoende scholen, winkels en andere voorzieningen aanwezig te zijn (Van Schendelen, 1997).

In feite probeerde Howard het probleem van de stedelijke ontwikkeling op te lossen. De dichtbevolkte en onhygiënische woonwijken moesten getransformeerd worden in gezonde woonwijken. De lichamelijke en de geestelijke volksgezondheid diende meer aandacht te krijgen binnen de stedenbouw. Naast het voorkomen van de fysieke groei, diende tevens de stedelijke functies binnen de gemeenschap gecombineerd en de stedelijke en landelijke patronen geïntegreerd te worden. Enerzijds zal het stedelijke leven opleven, anderzijds het rurale leven door intellectuele en sociale verbeteringen (Howard, 1902). Howard wilde rijke sympathisanten van zijn tuinstad ertoe overhalen om verenigd in een maatschappij grond tegen agrarische waarde op te kopen. De huur zou jaarlijks verhoogd worden totdat deze een stedelijke waarde zou hebben. De oorspronkelijke geldschieters zouden uitgekocht moeten worden door de huurders, zodat de stad uiteindelijk geheel in eigendom was van de bewoners. Zelfbestuur en lokaal beheer waren sleutelbegrippen voor Howard (Van Schendelen, 1997).

Afbeelding 2.1: De drie magneten van Howard's Tuinstadgedachte
Bron: Schreijnders, 1991

Afbeelding 2.2: Sectie uit Howard's Tuinstadplan
Bron: Hall & Ward, 1998

In 1903 was de eerste *Garden City Company* een feit en Letchworth werd de eerste tuinstad. Vanaf het begin waren er echter twijfels over de haalbaarheid van het tuinstadideaal. Het aantrekken van investeerders, die vervolgens hun macht uit handen moesten geven, bleek niet gemakkelijk. Het aantrekken van bedrijven om zich te vestigen in de tuinstad liep tevens moeizaam. Toch groeide Letchworth uit tot een stad van 15.000 inwoners in 1938, wat minder dan de helft van de oorspronkelijk geplande omvang was. Na de Tweede Wereldoorlog is Letchworth door middel van overheidssubsidies in het kader van decentralisatie verder afgerond (Hall, 1998).

Howard's ideeën verspreidden zich snel over Europa. Binnen twee decennia werden 'tuinsteden' gebouwd in Frankrijk, Duitsland, Scandinavië en Rusland en vele andere landen.

In 1902 werd de *Deutsche Gartenstadtgesellschaft* opgericht, de Duitse tegenhanger van de *Garden City Company*, welke succes boekte met tuinvoorsteden als Hellerau (1908) en Falkenburg (1913) (Van Schendelen, 1997).

Afbeelding 2.3: Garden City Welwyn
Bron: Hall & Ward, 1998

Afbeelding 2.4: Gartenstadt Hellerau
Bron: Schreijnders, 1991

Na de Tweede Wereldoorlog begon de wederopbouw van veel grote steden. Zogenaamde 'nieuwe kernen' en 'satellietsteden' ontstonden. *New Towns* in Engeland, *Siedlungen* en *Trabantenstadte* in Duitsland en *Ville Nouvelles* in Frankrijk. Deze 'nieuwe' steden correspondeerden echter niet met het basisidee van Howards tuinstadgedachte. Nagenoeg alle 'nieuwe' steden kunnen betiteld worden als tuinvijken (Hall, 1998). In de meeste gevallen zijn deze tuinvijken gelegen aan de rand van grotere steden. De wijken sluiten vaak aan op de uiteinden van de spoorwegen vanuit het centrum van de stad en hebben overwegend een woonfunctie. Werkgelegenheid was geen doel bij de ontwikkeling, in tegenstelling tot de ideeën van Howard.

De Tuinstadgedachte in Nederland

Eind 19^e eeuw waren ook in Nederland ideeën ontstaan over het opzetten van arbeidersdorpen in een rustige, natuurlijke omgeving. Al in 1893 pleitte N. Tetterode voor een werknemersstad in het Gooi om de huisvesting van arbeiders te verbeteren. J. Bruinwold Riedel noemde in zijn boek *Tuinstdeden* (1906) eveneens het Gooi als mogelijkheid voor een tuinstad. Het Gooi was altijd al een recreatiegebied van Amsterdammers geweest, bovendien bood de zandgrond goede bebouwingsmogelijkheden en was er gezonde lucht door de aanwezigheid van bos en hei (Hellinga, 1985). De plannen om te bouwen in het Gooi kregen veel tegenstand en uiteindelijk werd besloten het Gooi te behouden door er niet te bouwen.

Howards oorspronkelijke opzet is in Nederland niet tot uitvoering gekomen. De industriële revolutie kwam hier later op gang, waardoor de wildgroei van de steden en de wantoestanden in de volkswoningbouw in vergelijking met het buitenland beperkt bleef. Daarnaast stonden veel plattelandsgemeenten nogal vijandig tegenover de stad. Grootschalige huisvesting van de arbeidersklasse zag men liever niet. Tenslotte heerste twijfel of een tuinstad wel zou beantwoorden aan werkelijk levende behoeften (Van der Cammen & De Klerk, 1986). Maar langzaam en op kleine schaal drong de tuinstadgedachte van Howard toch door in Nederland.

In Amsterdam werd in 1923 de Tuinstadcommissie ingesteld. Deze commissie moest de gemeenteraad voorlichten over de wenselijkheid en mogelijkheid van een tuinstad of

tuindorpen voor arbeiders. Ook stond de vraag centraal of men door moest gaan met uitbreiden door middel van aansluiten op de bestaande bebouwing. Hierbij speelde de angst voor het uitgroeien van Amsterdam tot miljoenenstad een rol. Het oplossen van de grote stad in kleine, overzichtelijke eenheden, gelegen in het groen, zou de oplossing kunnen zijn voor de problemen die een stad met een miljoenenbevolking zou geven (Hellin-ga, 1985). Desondanks luidt de conclusie van de Tuinstadcommissie dat voor een stad met de schaal van Amsterdam losse tuinsteden niet de juiste oplossing zijn. De aanleg van tuinvorsteden wordt wel als mogelijkheid gezien (Vos, 1996). Deze vorm van 'tuinstad' aan de rand van de stad, is in Nederland veelal de verschijningsvorm van de tuinstadgedachte geworden.

Het rapport van de Tuinstadcommissie propageerde het bouwen met veel open ruimte. De open verkavelingswijze wordt verkozen boven het verfoeide traditionele gesloten bouwblok. Twee verenigingen van architecten, *De 8* en *Opbouw* pleitten voor een wetenschappelijke benadering, waarin bezonning en verkeersontsluiting zo goed mogelijk zijn geregeld. Het systeem van strokenbouw is dan de meest rationele verkaveling. Dit komt overeen met de stroming van het Nieuwe Bouwen (zie paragraaf 2.2.2) (Vos, 1996). Bovendien paste ook de keuze voor overwegend laagbouw bij de tuinstadgedachte. In een toelichting bij het uitbreidingsplan Slotermeer werd geschreven dat van de oppervlakte van de woonkwartieren slechts éénderde bezet zou zijn met hoogbouw en tweederde met laagbouw. Alleen op grond van deze verhouding zou de wijk een tuinstadkarakter vertonen. Tevens was uit onderzoek gebleken, dat het wonen in een eengezinshuis met veel groen in de omgeving zeer gewild was en een reden om de stad te verlaten en zich te vestigen in randgemeenten. Dit onderstreepte het belang om een aanzienlijk deel laagbouw te realiseren (Mentzel, 1989).

2.2.2 Het Nieuwe Bouwen

De idealen van het Nieuwe Bouwen zijn tijdens de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw ontstaan. De opvatting dat het bouwproces kon worden beschouwd als een rationeel proces, het functionalisme, vormde de grondslag voor de architecten en stedenbouwkundigen van het Nieuwe Bouwen (Van Schendelen, 1997). De aanhangers van het Nieuwe Bouwen zagen de massacultuur niet als het verloren gaan van de westerse cultuur, maar als een nieuw begin. Hierin ligt ook het verschil tussen de Tuinstadgedachte en de opvattingen van het Nieuwe Bouwen. Met de tuinstad is gestreefd de maat van het individu aan te houden, terwijl bij het Nieuwe Bouwen het massale karakter meer centraal stond (Schreijnders, 1991).

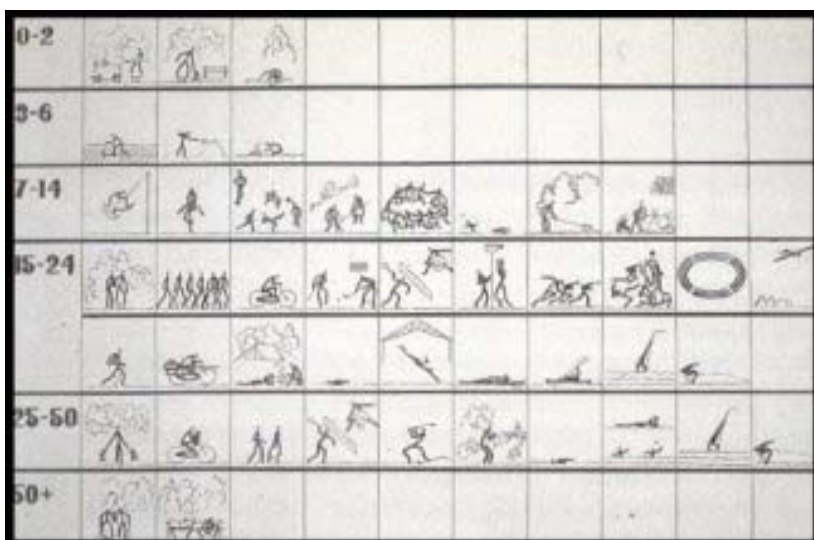
De wijk kan in velerlei opzicht beschouwd worden als een monument van de grote vernieuwingen, die bepleit werden door de Internationale Congressen van het Nieuwe Bouwen (Congrès Internationaux d'Architecture Modernes, CIAM). Zowel op stedenbouwkundig gebied als op het terrein van de volkshuisvesting voltrok zich een revolutionaire ommekeer. Het gesloten bouwblok verdween, net als de traditionele straat met haar harde stenen wanden. Door de open bebouwingswijze en het alom aanwezige groen is een volkomen nieuw stadsbeeld ontstaan. De woningbouw is conform de idealen van het Nieuwe Bouwen uiterst sober en vrijwel geheel functioneel gedetailleerd (Van Rossem, 2002). De vertegenwoordigers van het Nieuwe Bouwen zagen de woning als basiselement. Van daaruit ontwikkelde ze een visie op de wijk en de stad (Van Schendelen, 1997). Niet zozeer de gemeenschap als geheel, als wel de woning op zich werd het uitgangspunt. Het waren vooral de hygiënische eisen die de uitgangspunten bepaalden: licht,

lucht, zon, ruimte, gezondheid en efficiëntie. Door nieuwe technieken konden de ramen groot zijn en veel licht en lucht binnenlaten. Om de zon ook naar binnen te laten schijnen, werden woonkamers, balkons en terrassen op het zuiden georiënteerd.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het streven naar rationaliteit en efficiëntie van het bouwproces in het kader van de wederopbouw daadwerkelijk en op grote schaal doorgevoerd. Daarnaast werd het karakter van de naoorlogse woningbouw in vele steden bepaald door de bovengenoemde hygiënische argumenten. Minstens zo belangrijk was het functionele aspect van de groene ruimte: benutting van groen ten behoeve van ontspanning en recreatie. De architecten en stedenbouwkundigen van het Nieuwe Bouwen bleken vooral een functionele betekenis te hechten aan de relatie tussen stad en natuur. Dit in tegenstelling tot de denkbeelden van de Engelse *Garden City Movement*. De natuur werd teruggebracht tot één van de functies waaraan een functionele stad moest voldoen, recreatie, en had verder geen ecologische of organische betekenis. Integratie van stad en agrarisch ommeland werd niet nagestreefd. Waar het platteland stond voor behoudzucht en conservatisme, werd de stad beschouwd als de omgeving waar vooruitgang en dynamiek bijdroegen aan de mens van morgen (Van Schendelen, 1997).

Afbeelding 2.5: Ontspanningsmogelijkheden gerangschikt naar leeftijd
Bron: Reijndorp, 1994

De functionaristen streefden een organische wijkopbouw na, op de manier dat de woningen en gebouwen van algemeen belang een bepaalde logische plaats in de wijk kregen toebedeeld. Het organische kwam niet tot uitdrukking in de architectonische vormgeving, maar in de stedenbouwkundige opzet. Daarnaast diende laagbouw te worden beperkt, omdat anders per woning een onredelijk groot grondoppervlak in het stedenbouwkundige ontwerp in beslag zou worden genomen (Van Schendelen, 1997).

De opkomst van Het Nieuwe Bouwen had ook zijn invloed op de tuinarchitectuur. Aansluitend aan het huis kwam een tuin met strakke wanden rondom een volmaakt verzorgd gazon, waarbij de gehele beplanting bestond uit bijvoorbeeld een zuilvormige conifeer. Men vereenzelvigde huis en tuin, daarbij vergetend, dat de kern van beide eerder elkaars tegenovergestelde is. Het Nieuwe Bouwen gooide overboord wat misbaar was, om zo zijn basis, zijn uitgangspunt terug te vinden. In de tuinarchitectuur wierp men echter de kern weg, het levende, dat juist de basis voor de tuin vormt. Eigenlijk was het resultaat geen tuin meer te noemen (Bijhouwer & Ruys, 1960).

Het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam

Het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam (AUP), dat in 1933 in conceptvorm tot stand kwam, kan gezien worden als een stadium in de ontwikkeling van de reguliere stedenbouw, waarin van een invloed van moderne architectuurstromingen als het Nieuwe Bouwen geen sprake was (Hellinga, 1985).

Door de tuinstadcommissie is een decentrale stadsuitbreiding zoals bij de tuinstadgedachte onderzocht. Zoals in de vorige paragraaf naar voren komt is uiteindelijk toch gekozen voor een centrale stadsvorm, waarbij de voornaamste voordelen van de tuinstad, namelijk het meer zelfstandige karakter en de grotere openheid, konden worden verwezenlijkt. De aan de geïsoleerde ligging verbonden nadelen van economische en praktische aard werden vermeden (Vos, 1996).

Op het gebied van de verkaveling van de woonwijken is er echter wel te spreken van enige invloed van het Nieuwe Bouwen. De rationele organische visie op het leven in de grote stad diende deels als ideologische onderbouwing van het uitbreidingsplan (Hellinga, 1985). De open verkaveling wordt verkozen boven het verfoeide traditionele gesloten bouwblok. De architectengroepen *De 8* en *Opbouw* pleitten voor een wetenschappelijke benadering, waarin bezonning en verkeersontsluiting zo goed mogelijk waren geregeld. Het systeem van strokenbouw is dan de meest rationele verkaveling (Vos, 1996). Al in de vroege fase van de planontwikkeling van Slotermeer (onderdeel van het AUP) werd een aantal problemen duidelijk. Allereerst de grote hoeveelheid laagbouw, wat stedenbouwkundig een lastig probleem is. In een college te Delft op 8 december 1950 merkt Van Eesteren - ontwerper van het AUP - over Slotermeer op dat 60 woningen per hectare eigenlijk een te hoge dichtheid is voor laagbouw. Bij meer dan 40 woningen per hectare, zo beoogt hij, bieden woongebouwen met vier bouwlagen '*veel krachtigere uitdrukkingmogelijkheden*'. Andere stedenbouwkundige uitdrukkingmogelijkheden, of te wel bebouwingsvormen zijn in het algemeen nogal beperkt, wat min of meer eigen is aan het rationalisme van de open bebouwingswijze, waarbij de oost-westoriëntatie van de woning tot hoogste doel is verklaard. De ontwerprijheid van de stedenbouwkundige wordt daardoor sterk beperkt.

Afbeelding 2.6: Sectie uit ontwerp van het AUP (Slotermeer)
Bron: Van Rossem et al, 2002

Toch was er van begin af aan angst voor de monotonie die zou kunnen ontstaan als gevolg van de oost-westoriëntatie. De 'voorlopige schets' van Slotermeer uit 1936 laat zien dat men vooral in de laagbouw zoekt naar afwisseling door de noord-zuid gerichte huizenrijen af te wisselen met korte oost-west gerichte rijtjes (Van Rossem, 2002). Volgens Van Rossem is de inrichting van de openbare ruimte van essentieel belang bij een verkavelingsplan volgens de principes van de open bebouwing. De eerste pleitbezorgers van de open bebouwingswijze hadden aan dit aspect echter nooit veel aandacht besteed. De essentie van de zaak was in hun ogen, dat de beoogde strokenbouw in het groen moest opgaan. Zodoende kon het schrikbeeld ontstaan van een '*eindeloze dorre opeenvolging van gelijkgerichte huizenrijen*'. Men staarde zich blind op de typologie van de bebouwing, terwijl de minstens zo belangrijke landschappelijke inrichting van de stedelijke (openbare) ruimte een secundaire rol kreeg toebedeeld (Van Rossem, 2002). Het feit dat de traditionele straat met gesloten wanden werd afgeschaft, betekende niet dat straatprofielen geen rol meer zouden spelen in de stedenbouw. Het tegendeel is waar: de straatprofielen en de beplanting zijn essentieel voor de verschijningsvorm van een woonwijk in open bebouwing (Van Rossem, 2002).

In het eerder genoemde college aan de Technische Hogeschool in Delft 1950 stelt Van Eesteren in 1950 dat het vlak van het straatprofiel in hoge mate het ruimtelijke karakter van een stedenbouwkundig ontwerp bepaalt. De scheiding tussen landschaparchitectuur en stedenbouw wordt hier in feite opgeheven, en de stedenbouwkundige uitdrukkingsmogelijkheden worden dus niet bepaald door de bebouwing, en de variatie daarin, maar evenzeer door het alom aanwezige groen dat zo kenmerkend is voor de woonwijk in open bebouwing (Van Rossem, 2002).

Wezenlijke kenmerken van deze nieuwe vorm van stadsuitbreiding zijn de relatief lage bebouwingsdichtheid, de ruime groenvoorzieningen en het organische karakter van de wijk. Met 11.000 woningen en 40.000 bewoners heeft de wijk een omvang van een autonoom stadsdeel met geheel eigen voorzieningen. Dit eigen karakter van de wijk wordt mede bepaald door de groene elementen. Er is naar gestreefd de wijk een zo open en ruim mogelijk karakter te verlenen (Van Rossem, 2002). De groene elementen vormden het meest essentiële onderdeel van het plan. Uiteraard speelt ook de architectuur een rol, de afwisseling van laagbouw en bebouwing met vier bouwlagen, de verdeling van scholen en andere openbare gebouwen, de situering van winkels, en andere gegevens die het stadsbeeld beïnvloeden, zijn zorgvuldig bestudeerd, maar het groen is bepalend voor het stadsbeeld. Aan het karakter van de woningbouw wordt verder weinig aandacht besteed. Van belang is vooral dat 43% van de bebouwing laagbouw zal zijn. Dit heeft tot gevolg dat het beeld van de wijk gedomineerd wordt door laagbouw temidden van groenpartijen (Van Rossem, 2002). Vanuit de woonstraatjes kan te voet al snel de wat ruimere groenvoorziening worden bereikt. Deze plantsoenen vormen een netwerk van verbindingen met diverse mogelijkheden voor de wandelaar. Het stadsbeeld wordt zodoende in belangrijke mate door groen bepaald (Van Rossem, 2002).

2.3 Vroegnaoorlogse sociaal-maatschappelijke context

De Tweede Wereldoorlog resulteerde in een enorme vernietiging van de nationale woningvoorraad. Ruim 86.000 woningen werden verwoest, 43.500 zwaar en 293.000 licht beschadigd. Na de oorlog groeide mede hierdoor de woningnood snel uit tot 'volksvijand nummer één' (Van der Cammen & de Klerk, 1986). De zorg voor de volkshuisvesting werd tussen 1945 en 1960 dan ook een onmiskenbare schakel in de industrialisatiepolitiek van de overheid. De woningnood vergde snel en goedkoop bouwen. Scheiding van functies, wijkwijze opbouw en het streven naar selectie en specialisatie binnen de stadsdelen moest zorgen voor een evenwichtige ruimtelijke structuur. Op sociaal-cultureel vlak werd het 'kostwinnersmodel' vanzelfsprekend en leefde de verzuiling weer op als richtsnoer voor de inrichting van de nieuwe wijken. Door de oorlogservaringen hechtten de architecten grote waarde aan collectieve harmonie. De woningen moesten niet op zichzelf staan, maar in een grote groene ruimte, die al even zorgvuldig was samengesteld – met lang bloeiende boomsoorten, heggen en speelplaatsen (Kuipers, 2002). De wijk als eenheid stond zowel stedenbouwkundig als sociaal-maatschappelijk centraal in de vroegnaoorlogse plannen.

2.3.1 De Wijkgedachte

Van grote invloed bij de gedachtevorming over de wijk waren de ideeën van Clarence Perry over *community planning* en de visie van Lewis Mumford op de toekomstige maatschappij. In *Survey of New York and its environs* presenteerde Perry in 1930 zijn *neighbourhood concept* als antwoord op de problemen die door de ongebreidelde groei van de laat-negentiende-eeuwse stad op ruimtelijk, sociaal en cultureel terrein waren ontstaan. In Nederland is de wijkgedachte door de Commissie Bos in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946) overgenomen en verder ontwikkeld.

Na de Tweede Wereldoorlog leefde meer dan ooit het verlangen de krachten te bundelen voor de opbouw van een nieuwe samenleving. De angst was groot dat de steden zouden uitgroeien tot agglomeraties van afzonderlijk levende mensen, die zich van de massa verloren voelden (Van Schendelen, 1997). De onbeheerste groei van de stad wordt bij de wijkgedachte niet bestreden met een tegenmodel van de stad, zoals bij de tuinstadgedachte, maar door de stad zelf opnieuw te modelleren, zowel ruimtelijk als sociaal. Het toen gewenste samenlevingsmodel definieerde de positie van het gezinlid in de gemeenschap heel precies. De wijkgedachte is een uiting van het vertrouwen dat men had in de maakbaarheid van de samenleving (Vos, 1996). In zijn rede 'Sociografie en Stadsuitbreiding' voor de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg stelde W.R. Heere: 'Wij voelen weer de verantwoording voor de evenmens; voor zijn wonen, voor zijn werken, voor zijn ontspanning. Wij zijn ervan overtuigd, dat de natuur niet van zelf een harmonisch geheel schept, maar dat menselijk inzicht ordenend in moet grijpen, belangen tegen elkaar afwegen, tegenstellingen tot elkander brengen, het algemeen welzijn op de voorgrond plaatsen, omdat eerst daarbinnen elks welzijn veilig is' (Heere, 1950).

De commissie Bos ontwikkelde de wijkgedachte als een ordenend principe voor de stedelijke samenleving, waarin het begrip 'gemeenschap' centraal stond. De wijkgedachte stelt dat de stad door haar chaotische onoverzichtelijkheid niet in staat is de voedingsbodem te bieden, welke voor de vorming van ware gemeenschap en eenheid van levensstijl onmisbaar is. Het doel is de stadsbewoner een levensgemeenschap te bieden van een

bepaalde omvang en bepaalde overzichtelijkheid, dat hij er zich thuis kan voelen en een intieme sfeer kan vinden. De stadsbewoner zal het geheel kunnen begrijpen door een eenvoud in verhoudingen (Bos, 1946). Het doel was om nieuwe woonbuurten zo op te zetten, dat er een veilig en rustig woonmilieu ontstond waarin tevens een gemeenschapsleven zou kunnen opbloeien. De school, de wijkvoorzieningen en het wijkcentrum zouden de kern van de wijk moeten vormen, de woonomgeving werd hierin door de groenaanleg bepaald (Van der Cammen & De Klerk, 1986). De bewoner van de wijk zou zich in de eerste plaats burger van zijn wijk moeten voelen, de verschillende wijken samen zouden de stad vormen (Van Schendelen, 1997).

De stadsbewoner moest zich thuisvoelen in de stad. Bos stelde: *'als voor den gemiddelden mens de woning niets eigens te bieden heeft, als de ene stadswijk zich van de andere nauwelijks onderscheidt, hoe kan de mens zich dan in de stad thuis voelen? In dit milieu ontstaat als vanzelf het type van de nomade-mens, die zijn woning beschouwt als een kampeerplaats, waarmede hij vandaag genoeg neemt, maar die hij morgen weer voor een andere verruult'* (Bos, 1946). Dit probleem correspondeert met het huidige probleem van de hoge doorstroom binnen de vroegnaoorlogse stadswijken.

Afbeelding 2.7: De gemeenschapsroos van de Wijkgedachte
Bron: van Schendelen, 1997

De groenvoorzieningen binnen de wijkgedachte hadden niet zozeer een decoratieve functie, als wel een gebruikswaarde; ze waren bedoeld als sociale ontmoetingsruimte en als terrein voor recreatie. Natuur was daarmee niet primair een omgeving voor het genieten en aanschouwen van de natuur of voor het maken van een wandeling, maar vooral een instrument voor het onderhouden van sociale contacten en het ordenen van verschillende gebruiksfuncties (Van Schendelen, 1997). De Commissie Bos was bovendien van mening dat voor de naoorlogse wijken het contact met de natuur het middel bij uitstek was *'tot verhoging van het peil der volksontwikkeling'*. In deze visie vormde de tuin een essentiële schakel; deze zorgde voor contact tussen het gezinsleven en het groen (Bos, 1946). Etagewoningen moesten uiteraard tuinen ontberen, maar de bewoners hiervan

konden gebruik maken van de gemeenschappelijke tuinen die een kijk- of gebruiksfunctie hadden (Van Schendelen, 1997).

In stedenbouwkundige zin had niet het klassieke vooroorlogse tuindorp met zijn eengezinswoningen als voorbeeld gediend, maar volgde de Commissie Bos vrijwel letterlijk de voorwaarden voor een systematische wijkaanleg, zoals die door de architecten van het Nieuwe Bouwen waren geformuleerd in het pre-advies *De organische woonwijk in open bebouwing* (1932). Zowel de structurering van de wijk door middel van groenzones als de toepassing van de woningtypen kwam hiermee overeen (Van Schendelen, 1997). Het Departement van Wederopbouw en Volkshuisvesting had tenslotte het standpunt dat de volksvijand, de woningnood, zo rationeel mogelijk diende te worden bestreden.

Afbeelding 2.8: Gemeenschappelijke tuin in Pendrecht (1961)
Bron: Reijndorp, 1994

Pendrecht: schoolvoorbeeld van de wijkgedachte

De wijk Pendrecht in Rotterdam heeft in het naoorlogse denken over stedenbouw een cruciale rol gespeeld, omdat hierin een aantal eigentijdse stedenbouwkundige elementen in een nieuwe samenhang is geïntroduceerd. Het ontwerp van deze wijk met 6.300 woningen werd eind jaren veertig gemaakt door Lotte Stam-Beese. Pendrecht is niet de wijk waarin de ideologie van de wijkgedachte voor het eerst werd toegepast, maar is wel de wijk waarvan de ruimtelijke uitwerking ervan het meest is geslaagd (Damen & Devolder, 1993).

De wijk heeft veel invloed gehad op de verschijningsvorm van zeer veel Nederlandse buitenwijken. Een van de meest bepalende karakteristieken van de wijk is de toepassing van de wooneenheid, een ruimtelijke vorm, waarin de wijkgedachte met zijn sociale bedoeling sterk tot uitdrukking komt. De wooneenheden bestonden uit groepjes woningen voor tachtig huishoudens en werden ook wel stempels genoemd. In Pendrecht is de woningdifferentiatie dusdanig toegepast, dat in een wooneenheid voor elke gezinsfase passende woonruimte beschikbaar is, zodat bewoners in de verschillende fasen van hun leven met elkaar in contact konden komen. De mogelijkheid bestaat, dat de bewoner zijn leven lang binnen één wooneenheid kan circuleren en zich aan het territorium kan hechten. De verschillende woningtypen binnen een wooneenheid vormden een afspiegeling van de toenmalige samenstelling van de Rotterdamse bevolking (Damen & Devolder, 1993). Binnen de wooneenheid kunnen de bewoners en medebewoners een relatie met elkaar aangaan, maar ook met de natuurlijke omgeving. Hierbij speelde de gemeenschappelijke

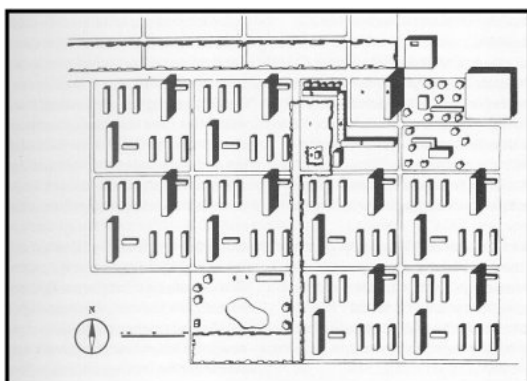
tuin een belangrijke rol. Het wonen diende ook een recreatief karakter te hebben. Om die reden was er een nauwe samenhang tussen de bebouwing van Pendrecht en het groenplan voor de wijk. Het vormen van continue ruimtes, zoals de stedenbouwkundige opzet toonde, moest ook voor het beplantingsplan het uitgangspunt zijn. De etageblokken grensden direct aan het gemeenschappelijke groen. De begane grond woningen kregen geen eigen tuin. De eengezinswoningen wel, maar de bewoners dienden deze zo open mogelijk te houden (Van Schendelen, 1997).

Afbeelding 2.9: Luchtfoto Pendrecht
Bron: Damen H. & A. Devolder, 1993

Afbeelding 2.10: Luchtfoto van wooneenheid Pendrecht
Bron: Damen H. & A. Devolder, 1993

Afbeelding 2.11: Plan Pendrecht: herhaling van de wooneenheid
Bron: Van der Woud, 1983

2.3.2 De woningnood

In 1945 bestond de woningvoorraad in Nederland uit ruim twee miljoen woningen. Deze woningen boden onderdak aan een bevolking van ruim negen miljoen inwoners. Er woonden in 1945 gemiddeld 4,4 personen in elke woning. De gemiddelde woningbezetting was door de verwoestingen en de beperkte nieuwbouw tijdens de bezetting hoog opgelopen. Gezinnen woonden bij elkaar in en starters op de woningmarkt hadden in de oorlogsjaren geen kansen op de woningmarkt gekregen. Na de oorlog werd de woningproductie krachtig ter hand genomen. In de periode 1945-1970 kwamen er ongeveer twee miljoen nieuwe woningen bij. Daarmee werd het vooroorlogse woningbestand in 25 jaar ruim verdubbeld (Hereijgers & Van Velzen, 2001).

De voortdurende vraag naar uitbreiding van de woningvoorraad houdt gelijke tred met de afname in de gemiddelde woningbezetting: midden jaren zestig was de gemiddelde

woningbezetting 3,7, tegenover de 4,4 personen per woning in 1945. In 1947 bedroeg volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek het landelijke tekort aan woningen 240.000. Ondanks de ruim 428.000 woningen die van eind 1947 tot 1955 gereedkwamen, was dit tekort niet verminderd. Het werd in 1955 op 253.000 woningen becijferd (Fisher, 1968). Na de Tweede Wereldoorlog is er voortdurend naar gestreefd in de woningbouw met kleinere aantallen geschoolde krachten, minder manuren en minder schaarse materialen tot een grotere bouwproductie te komen. Naast een sterke rationalisatie in de traditionele bouw heeft dit geleid tot de opkomst van de systeembouw, de industriële productie van woningen. Een ander kenmerk van de naoorlogse woningbouw is de geleidelijke toename van de woninggrootte (Mentzel, 1989).

In de periode van de wederopbouw werden verschillende beleidsterreinen, zoals bevolkingspolitiek, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening op elkaar betrokken en onder centrale regie gebracht. Corporaties verloren hun zelfstandige positie en werden de belangrijkste uitvoeringsorganen van het overheidsbeleid voor de volkshuisvesting. Deze reorganisaties en de daaruit voortvloeiende centralisaties betekenden een ingrijpende breuk met de vooroorlogse praktijk en maakten de weg vrij voor een nieuw type grootschalige stadsuitbreiding (Hereijgers & Van Velzen, 2001).

De vroegnaoorlogse wijken hebben een eigen gezicht, dat naast de aanblik van voorgaande en erop volgende wijken herkenbaar is. Dit eigentijdse gezicht houdt enerzijds verband met de praktijk van de wederopbouw. In een aantal steden werden historisch ingestelde architecten en stedenbouwers ingezet. Dit leidde in plaatsen als Middelburg, Arnhem en Rhenen tot een 'historiserende' aanpak. Anderzijds is de naoorlogse nieuwbouw enigszins te herleiden tot de stroming van het progressieve functionalisme uit de jaren dertig (zie paragraaf 2.2.2). Centraal hierin stonden de sterke functiesplitsing en aandacht voor het verkeer. Niet de architectonische en stedenbouwkundige creativiteit, maar de kwantitatieve overwegingen stonden voorop. Over het algemeen kregen de wijken van de jaren vijftig een ruime en open opzet, brede wegen en veel groen. Er werd gestreefd naar openheid. De gesloten straatwand was geschiedenis (Mentzel, 1989).

Begin jaren zestig van de vorige eeuw brak er een nieuwe periode aan. Het grootschalige herstel was achter de rug en de economie trok aan. De uitgangspunten van de naoorlogse stad kwamen onder druk te staan. Enerzijds werd duidelijk dat de stedelijke groei nog niet was afgelopen en dat er nieuwe planologische concepten nodig waren om die groei te kunnen opvangen. Anderzijds groeide het verzet tegen de centralistische organisatie van de stadsuitbreiding en de grootschaligheid en eenvormigheid van de resultaten (Hereijgers & Van Velzen, 2001). Na 1970 werd er gebroken met het idee van grote ruimtelijke eenheden, waarin de elementen ritmisch werden herhaald.

Omstreeks 1960 brak tevens het tijdperk aan van de industrialisatie met zijn arbeidsbesparende bouwmethoden en zijn steeds hogere bouwkransen. Het betekende in de steden aanvankelijk het bouwen van woningen in middelhoogbouw en later het bouwen in hoogbouw tot twaalf, dertien lagen. De architectonische en stedenbouwkundige opzet van de vroegnaoorlogse woonwijken werd meer en meer gedomineerd door de eisen van techniek en economie die vanuit het Departement voor Volkshuisvesting werden voorgeschreven. Het corporatistische ideaal kreeg vorm door de stroming van het Nieuwe Bouwen (Van Schendelen, 1997). Een van de meest indrukwekkende voorbeelden hiervan is de Bijlmermeer (afbeelding 2.12).

Tot de belangrijkste grondslagen voor dit woongebied behoorde de nadruk op een combinatie van collectivisme en privacy. De woning diende de nodige privacy voor het gezin te bieden, maar in en rondom het woonblok moesten de vele collectieve voorzieningen voor een zo groot mogelijk onderling contact tussen de bewoners zorgen. Op het maaiveld werden bewust auto's geweerd. Deze werden ondergebracht in parkeergarages, zodat het parklandschap rondom de hoogbouwflats als ontmoetingsruimte voor bewoners van alle leeftijden kon worden benut. Volgens de Amsterdamse ontwerpers bood juist hoogbouw ruimte voor integratie van wonen en ontspanning in het groen (Mentzel, 1989).

Afbeelding 2.12: Bijlmermeer

Bron: <http://www.20eewennederland.nl>, 2004

Systeembouw

De oorlog bracht een breuk teweeg met de overgang van traditioneel bouwen, het metselen van dragende muren en wat daarmee samenhangt, naar industriële bouwsystemen. Dat heeft met een heleboel factoren te maken, maar vooral met de slechte economische positie. Ook is er vrijwel geen materiaal voorhanden. Bakstenen en hout zijn moeilijk te krijgen, zodat van versierde elementen helemaal geen sprake kan zijn. Er wordt versoberd, zoals goed te zien is aan bijvoorbeeld de raamprofielen (Schilt, 2002).

Na de Tweede Wereldoorlog hoopte men de woningnood sneller op te lossen door de systematisering en rationalisering van de woningbouw. Enerzijds om in kortere tijd meer woningen te kunnen bouwen en anderzijds om de bouw goedkoper te maken. Naast het tekort aan woningen, was er tevens een gebrek aan traditionele bouwmaterialen (baksteen en hout), geschoolde arbeidskrachten en productiemateriaal.

In de eerste jaren na de oorlog werd er nog weinig gebouwd, maar des te meer geschreven over 'montagebouw', later systeembouw genoemd. Deze bouwwijze behelsde de bouw met geprefabriceerde bouwonderdelen volgens een genormaliseerde constructiemethode. De onderdelen, zoals betonnen bouwblokken en montagebare elementen werden gemaakt in een fabriek en in elkaar gezet op de bouwplaats. De rationalisatie van het bouwproces stimuleerde bovendien de ontwikkeling van systeembouw en gestandaardiseerde keuzeplannen. Slechts enkele bouwsystemen hebben een landelijke verspreiding gekregen. Het bereik van de meeste systemen beperkte zich tot de regio rond de fabriek. De kosten van het vervoer van prefab-elementen van de fabriek naar de bouwplaats bepaalden daarbij de actieradius van het systeem. Een andere verklaring voor de lokale verspreiding van bepaalde bouwsystemen is te vinden in de continu-contracten die gemeenten vanaf 1956 sloten met bouwondernemingen voor de bouw

van grote aantallen – veelal dezelfde – woningen over een periode van meerdere jaren. Daardoor kwam in sommige gemeenten een grote uniformiteit in de woningbouw tot stand. Niet de variëteit maar de aantallen stonden voorop. De populariteit van systeem-bouw hing samen met de regeling dat gemeenten bij de toepassing van arbeidsbespa- rende bouwmethoden een groter contingent woningen toegewezen kregen van het rijk (Ibelings, 1996). Tevens houdt de eentonigheid verband met de strenge orde van de na- genoeg altijd orthogonale verkaveling in stroken hoog-, middelhoog-, en laagbouw.

Afbeelding 2.13 & 2.14: Prefab-woningbouw
Bron: Ibelings, 1996

Door allerlei stimulerende maatregelen van het Rijk verrees in heel Nederland steeds meer hoogbouw. Hoogbouw werd goedkoper door nieuwe ontwikkelde bouwtechnieken als gietbeton. Van de nieuw gebouwde meergezinswoningen bestond in 1962 21% uit zes of meer verdiepingen. In 1967 was dit tot 73% gestegen. Opvallend is daarbij dat 18% van de circa 80.000 gerealiseerde hoogbouwwoningen in 1966 en 1967 is gebouwd in gemeenten met minder dan 20.000 inwoners (RDMZ, 2004).

Sinds de jaren zestig is de Nederlandse samenleving flink veranderd. In tegenstelling tot collectiviteit is individualiteit centraler komen te staan. De bewonerssamenstelling van de vroegnaoorlogse stadswijken is diverser geworden. Gezinnen zijn niet meer de overheer- sende bevolkingsgroep en de vroegnaoorlogse wijken hebben een andere positie binnen de woningmarkt en het stedelijke gebied ingenomen. Het volgende hoofdstuk stelt de vroegnaoorlogse wijk binnen deze veranderde huidige sociaal-maatschappelijke context centraal.

3 De vroegnaoorlogse stadswijk in de huidige context

3.1 Inleiding

Begin jaren zeventig, als de stadsvernieuwing in Nederland op gang komt, krijgen ook de vroegnaoorlogse wijken hernieuwde aandacht. De woningen hebben bouwfysische problemen en onderhoudsachterstand. Ook de uitrusting van de woningen voldoet niet aan de eisen van de bewoners. Met de welvaartstijging in de jaren zeventig wordt de druk groter om de woningen aan te passen aan de eisen van de tijd. Rond 1970 ontstond de politieke discussie over het 'bouwen voor de buurt', waarbij 'zelfontplooiing' en 'keuzevrijheid' centraal stonden. In de Derde nota over de ruimtelijke ordening lag de nadruk dan ook op de keuzevrijheid. Erkend werd dat niet iedereen de voorkeur had voor een woning in het groen, danwel collectieve groen en dat een voorkeur voor de oude stadswijk niet gelijk stond aan een zelfgekozen sociaal isolement (Reijndorp et al, 1998). De nadruk op kleinschaligheid en sociale samenhang kreeg ook in de nieuwe buitenwijken een architectonische en stedenbouwkundige uitdrukking: de woonerven. Bij de vormgeving van de openbare ruimte kwam de nadruk te liggen op de mogelijkheden tot ontmoeting. Circa dertig jaar later lijkt er niet veel veranderd. In de Nota Wonen (VROM, 2000) wordt gesteld dat de kwaliteit van een deel van de Nederlandse woningvoorraad en woonmilieu in vele opzichten niet meer voldoet aan de huidige eisen. Dit komt niet alleen door de economische groei en de daarmee samenhangende vraag naar meer ruimte en kwaliteit, maar ook door de toenemende individualisering en emancipatie van de burger op de woningmarkt. De burger wil zeggenschap over waar en hoe hij woont. Nu meer dan vijftig jaar na de bouw van de eerste vroegnaoorlogse wijken worden weer plannen gemaakt voor vernieuwing. De vroegnaoorlogse wijken staan weer op de agenda. Tevens verschijnen er steeds meer publicaties en artikelen waarin bepaalde aspecten van de wijken als waardevol worden beschouwd en waaruit een stem voor behoud van de wijken is te horen.

De huidige sociaal-maatschappelijke context correspondeert echter niet meer met de uitgangspunten van de wijk uit de jaren vijftig en zestig. Wat zijn de verschillen tussen de oorspronkelijke en huidige bevolkingssamenstelling en is het mogelijk een categorisering te maken? Met welke sociaal-maatschappelijke trends moet vandaag de dag rekening worden gehouden en hoe verhouden deze zich tot de stromingen en sociaal-maatschappelijke context, die ten grondslag lagen aan de vroegnaoorlogse wijken? De invloed van deze veranderingen op de woningmarktpositie van de vroegnaoorlogse wijken staat centraal in paragraaf 3.4. Tenslotte wordt in paragraaf 3.5 gekeken welke geografische positie de vroegnaoorlogse wijken in het huidige stedelijke gebied innemen. Is hier sprake van een nieuwe stedelijkheid?

3.2 Huidige bevolkingssamenstelling

Sinds de jaren vijftig en zestig is er veel veranderd in de vroegnaoorlogse stadswijken. De sociaal-maatschappelijke context waarin de wijken zijn gerealiseerd is veranderd in een context waarin de bevolking individueler en geëmancipeerder is geworden. De gemiddelde woningbezetting is flink gedaald en mensen hebben uiteenlopende eisen wat betreft de woning en de woonomgeving. De woonvoorkeuren corresponderen niet meer met de kleine eengezinswoningen en bejaardenwoningen in de vroegnaoorlogse wijken.

Mensen willen met hun woning en de locatie daarvan uitdrukking geven aan hun identiteit. De meeste woningen in de vroegnaoorlogse uitbreidingswijken bieden hiervoor geen goede mogelijkheid (Hereijgers & Van Velzen, 2001).

Ondanks de grote vooruitgang voor de eerste bewoners, waren er al begin jaren zestig geluiden te horen dat de vroegnaoorlogse woningvoorraad niet geheel aan de wensen van de bewoners voldeed. Aan het eind van de jaren vijftig werden er door het Ministerie van Volkshuisvesting woningwaarderingsonderzoeken gedaan. Hieruit kwam toen al naar voren dat veel bewoners de woningen in de vroegnaoorlogse wijken te klein vonden, dat de woningen te weinig kamers en bergruimte bevatten en dat de afwerking gebrekkig was. De bewoners waardeerden over het algemeen de portiek-etagewoningen matig (De Vreeze, 1993). Als gevolg van de welvaarts groei in de jaren zestig namen de eisen die aan woningkwaliteit werden gesteld snel toe. Als het ware vond er een versnelde veroudering van de woningvoorraad plaats. Een ontwikkeling die zich in de jaren zeventig voortzet. In de jaren zeventig en tachtig worden tal van vroegnaoorlogse stadswijken aangepast aan de eisen van die tijd. Eind jaren zeventig worden jaarlijks ongeveer tienduizend woningen met subsidie verbeterd, midden jaren tachtig loopt dit op tot ongeveer 30.000 woningen per jaar (Agricola, 1997). De verbeteringsingrepen verschillen nogal in omvang, maar het betreft altijd de woning. De wijk op zich voldoet. In 1984 verandert de subsidieregeling van het Rijk. De eerste stappen van verzelfstandiging van de corporaties worden gezet. Stagnatie van de aanpak in veel wijken was het gevolg (Agricola, 1997).

Op het moment dat de kinderen van de eerste generatie bewoners van de vroegnaoorlogse wijken zelfstandig wilden gaan wonen, kwamen er nauwelijks woningen vrij in de buurt. Deze groep is dan ook voor het merendeel uit de wijken vertrokken. Het aantal jonge kinderen is daardoor in de loop der jaren drastisch afgenomen, wat heeft geresulteerd in een dalend gemiddelde woningbezetting en een afname van het totale bevolkingsaantal. De 'gezinswijken' uit de jaren vijftig en zestig kennen nu een gemiddelde woningbezetting van minder dan twee personen. Dit is niet alleen lager dan het stedelijke gemiddelde, maar tevens lager dan dat van de zich verjongende stadsvernieuwingswijken.

De vergrijzing van de vroegnaoorlogse woonwijken is het gevolg van de oorspronkelijke eenzijdigheid van de leeftijdsopbouw en daaropvolgende stabiliteit van de wijk. De bewoners zijn er collectief ouder geworden. Met het ouder worden en het kleiner worden van de huishoudens zijn de woningen passender gebleven voor de eerste generatie bewoners. De nieuwe woningen uit de jaren zestig en zeventig zijn vaak ruimer van opzet dan die uit de jaren vijftig. Toch kregen de bewoners vaak meer ruimte zonder te verhuizen, door de uit huis gaande kinderen. De oorspronkelijke bejaardenwoningen in vroegnaoorlogse wijken worden steeds vaker te klein bevonden en verhuurproblemen beginnen zich daar steeds vaker voor te doen. Het relatieve 'succes' van deze wijken, gemeten naar de mate van stabiliteit van de bewonersgroep, is niet los te zien van de verbondenheid van deze eerste generatie bewoners met hun omgeving. De vertrouwdheid met de omgeving waarin velen tot dezelfde leeftijdsgroep en sociaal-economische klasse behoren, speelde een belangrijke rol (Damen & Devolder, 1993).

In vergelijking met vroeger woont er nog maar een fractie van het aantal kinderen. In 1970 woonden er in de Rotterdamse wijken Zuidwijk, Pendrecht en Lombardijen nog ruim 12.000 tieners. Twintig jaar later zijn dat er in diezelfde wijken nauwelijks meer dan 3.000. De gemiddelde woningbezetting daalt in dezelfde periode van ruim drie naar nog geen twee en is daarmee lager dan het stedelijke gemiddelde (Reijndorp, 1994). Niet alleen de tuin-

steden veranderen. In een paar decennia is de sociale structuur van de hele stad ingrijpend veranderd. Door nieuwbouw en renovatie is in de vernieuwde negentiende-eeuwse wijken een redelijk aanbod van ruimte en relatief goedkope woningen gerealiseerd.

3.2.1 Bevolkingsgroepen

In de vroegnaoorlogse stad wonen op het moment verschillende bevolkingsgroepen met ieder hun eigen perspectief. Hereijgers en Van Velzen (2001) onderscheiden drie hoofdgroepen binnen de vroegnaoorlogse stadswijken. Ten eerste de ouderen. Het merendeel van deze groep is er ooit als eerste bewoners komen wonen. Ten tweede zijn er de allochtone gezinnen. Deze groep heeft deels de plaats ingenomen van de gezinnen, die zich er in de jaren vijftig en zestig hebben gevestigd. De allochtone gezinnen behoren in veel gevallen tot de kwetsbare groepen in de samenleving. De allochtone gezinnen die er financieel beter voor staan, verlaten vaak snel de wijk. Als derde groep zijn er de jong startende Nederlandse huishoudens. Voor hen is een kleine flat vaak een doorgangshuis. Als de financiële situatie beter wordt, verhuizen zij vaak naar een grotere woning buiten de vroegnaoorlogse stadswijk. De woningen en het woonmilieu in de vroegnaoorlogse stadswijken sluiten steeds minder aan bij de gevraagde woonkwaliteit. Het woonmilieu is eenvormig. Er is weinig variatie in type en prijsklasse van de woningen.

Anderiesen en Martens (1994), maken in hun bijdrage in 'Een Reuze Vooruitgang, utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam' (Reijndorp, 1994) een meer uitgebreid onderscheid tussen de verschillende bewonersgroepen van de Zuidelijke Tuinsteden in Rotterdam op basis van de verschillen in dynamiek en mobiliteit van de bewonersgroepen. Deze categorisering komt redelijk overeen met de vroegnaoorlogse stadswijken in andere steden en geeft een goede kijk op de mogelijke ontwikkelingen die zich in de wijk voordoen of kunnen gaan voordoen. Anderiesen en Martens onderscheiden vier groepen bewoners: de blijvers, de nieuwkomers uit de stad, de nieuwkomers uit de stadsrand en de zogenaamde passanten.

Blijvers

Voor zowel de oudere als de jongere blijvers zijn vertrouwdheid met de wijk en familierelaties belangrijke redenen om binnen de wijk een nieuwe woning te zoeken. Tot deze groep wordt ook de enkeling gerekend, die vanwege heimwee terugkeert naar de buurt waar de kinderen wonen of waar hij of zij is opgegroeid. Van de oudere blijvers zijn de meeste ouder dan vijftig jaar en voor hen vormen gezondheidsredenen het belangrijkste verhuismotief. De jongere blijvers zijn in de meeste gevallen starters op de woningmarkt. De meeste kregen een woning aangeboden nadat ze al enkele jaren stonden ingeschreven bij de woningcorporatie. Voor de jonge blijvers is de nabijheid van familie veruit de belangrijkste reden om in de betreffende vroegnaoorlogse stadswijk te blijven wonen. Overwegingen ten aanzien van woonomgeving worden door hen nauwelijks genoemd. Dat betekent niet dat de blijvers niet tevreden zijn met de woonomgeving. Ze zijn daarmee inmiddels zo vertrouwd dat ze de kwaliteit van de woonomgeving niet expliciet vergelijken met die van andere buitenwijken. Hun dagelijkse leven speelt zich voor een groot deel af in de wijk. De vertrouwdheid die de blijvers hebben met hun woonomgeving lijkt echter aangetast te worden door de komst van nieuwe bewoners uit de oudere stadswijken. Vooral de ouderen vinden dat bepaalde delen van hun buurt er op achteruitgaan en

hebben een zekere angst voor de toekomst. Dit geldt voor de jongeren veel minder (Anderiesen en Martens, 1994).

Nieuwkomers uit de stad

Hoewel de angst van de oudere bewoners van de vroegnaoorlogse stadswijken zich vooral richt op de mensen uit de oude stad, zijn het juist deze mensen die een overeenkomstige sociaal-economische positie innemen. Ze hebben een vergelijkbaar opleidingsniveau en komen overwegend uit een arbeiders- dan wel lagere middenklassemilieu. Het gaat in de meeste gevallen niet om jonge starters maar om mensen die ouder zijn en al geruime tijd zelfstandig wonen. Onder hen bevinden zich relatief veel huishoudens met kinderen.

Met name voor gezinnen uit de oude stadswijken vormt stadsvernieuwing vaak de aanleiding om te verhuizen. Bij een meer zelfstandige beslissing werd de keuze in veel gevallen ingegeven door een negatief oordeel over de recente veranderingen in die buurten. Vooral de sterke toename van het aandeel van allochtonen in de oude wijken, hebben zij als een achteruitgang ervaren. Er zijn echter om vergelijkbare redenen ook buitenlandse gezinnen uit de oude stadswijken verhuisd. De vroegnaoorlogse stadswijken vormen voor de nieuwkomers een aantrekkelijk alternatief, door de lage huurprijzen. De nieuwe bewoners zijn voor de eerdere bewoners nieuwkomers, maar voor henzelf is het een verhuizing binnen een vertrouwd segment van de stad. Veel van de bewoners komen oorspronkelijk ook uit de oude binnenstad. In dit opzicht lijkt deze groep sterk op de blijvers. Het is dan ook enigszins paradoxaal dat de blijvers door de komst van de nieuwkomers uit de stad een afnemende vertrouwdheid met hun omgeving ervaren, terwijl diezelfde omgeving voor de nieuwkomers als relatief vertrouwd wordt beschouwd. Een verklaring hiervoor is dat een kwart van de nieuwkomers uit de binnenstad van allochtone afkomst is en de hieruit voortkomende heterogenisering draagt bij aan het verdwijnen van de eens zo vertrouwde en relatief homogene buurt (Anderiesen en Martens, 1994).

Nieuwkomers uit de stadsrand

Heel anders is de situatie voor de jonge staters die vanuit andere buitenwijken van de stad, het suburbane ommeland of van verder weg zijn gekomen. Voor de jonge blijvers neemt de woonwijk een centrale plaats in hun leven in. Voor de nieuwkomers uit de stadsrand is de nabijheid van werk of studie een belangrijke reden om in een vroegnaoorlogse stadswijk te gaan wonen. De betaalbaarheid en toegankelijkheid van de woningvoorraad in deze wijken is een belangrijke factor, omdat het over het algemeen jonge startende huishoudens zijn. De meeste starters zijn net getrouwd of voor het eerst gaan samenwonen. Als buitenstaanders hebben ze meer kans in de particuliere dan in de corporatiesector. In tegenstelling tot de blijvers en de nieuwkomers uit de stad hebben ze veelal geen rechten kunnen opbouwen binnen het systeem van woonruimteverdeling. Deze nieuwkomers hebben over het algemeen veel haast met het vinden van een woning en aangezien hun woonwensen bescheiden zijn, wordt meestal het eerste aanbod geaccepteerd. Ze zijn doorgaans redelijk hoog opgeleid en de meeste werken al op het moment van verhuizen. De nieuwkomers zijn regelmatige bezoekers van de binnenstad. Veel meer dan bijvoorbeeld de blijvers maken zij voor hun sociale contacten gebruik van uitgaansmogelijkheden in de binnenstad. Het is een voor hen een plek om uit te gaan en vrienden te ontmoeten, maar zeker niet om er te wonen. Ze hebben nauwelijks tot geen familie of kennissen in de directe omgeving wonen en maken voor hun sociale contacten meer gebruik van openbare gelegenheden. Ze waarderen het woonmilieu van de wijk, maar

de ruimte waarbinnen zij hun leven organiseren is veel groter dan de wijk waarin ze wonen (Anderiesen en Martens, 1994).

Passanten

De passanten vormen een kleine groep. Slechts één op de tien van de verhuizers uit het onderzoek is passant. De groep bestaat voor een groot deel uit studerenden en in mindere mate eenoudergezinnen, dat afhankelijk is van een uitkering. Ze komen overal vandaan. Uit de binnenstad, van ver weg of uit andere vroegnaoorlogse stadswijken. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze vanwege dwingende redenen moesten verhuizen en zijn in de desbetreffende vroegnaoorlogse stadswijk terecht gekomen omdat daar snel een betaalbare woning beschikbaar was. Het woonmilieu dat de wijk biedt, zal nooit tegemoet kunnen komen aan hun wensen. Het ontbreekt er of aan de stedelijkheid van de binnenstad of aan de nabijheid van familie en vrienden. Het is een groep die altijd is te vinden in een stad. De passanten hebben over het algemeen weinig inkomen en zijn aangewezen op de relatief goedkope maar ook gemakkelijk toegankelijke woningvoorraad. Ze delen met elkaar de wens om zo snel mogelijk weer te vertrekken, in de meeste gevallen richting binnenstad. Zij hebben geen familie of vrienden in de buurt wonen en voelen weinig affiniteit met de wijk waar ze wonen en klagen veel meer dan anderen over onvriendelijkheid van burens. Het lijkt er sterk op dat het gebrek aan sympathie wederzijds is (Anderiesen en Martens, 1994).

Uit het onderzoek van Anderiesen en Martens (1994) is gebleken, dat van degenen die onlangs een woning betrokken, verreweg de meeste positief oordelen over het wonen in de vroegnaoorlogse stadswijk. Dat wil echter niet zeggen dat ze verwachten er lang te blijven. Hoewel minder sterk dan voor de passanten, geldt ook voor de meeste nieuwkomers uit de stadsrand en zelfs voor een aanzienlijk aantal jonge blijvers de verwachting de wijk binnen vijf à tien jaar te verlaten. Velen zoeken binnen dit termijn een eengezinswoning of ten minste een grotere woning, maar ze verwachten niet die woning binnen de huidige buurt te kunnen vinden. Blijvers doen meer dan nieuwkomers moeite om ook in de toekomst in de wijk te kunnen blijven wonen. Anders dan bij de passanten, ligt bij de nieuwkomers uit de stadsrand aan deze houding geen negatief oordeel over het woonmilieu ten grondslag. Hun binding aan de wijk is echter niet sterk, want zij delen met de blijvers niet de vertrouwdheid en de sociale contacten. Voor hen is een geschikt woningaanbod op termijn eerder doorslaggevend dan een voorkeur voor een bepaalde wijk. De meeste nieuwe bewoners staan aan het begin van hun wooncarrière en hebben nog geen kinderen. Gezinsuitbreiding zal in vrijwel alle gevallen betekenen dat ze op zoek gaan naar een grotere woning. Daarnaast is ook stijging van het inkomen van invloed op de kans dat men een geschikte woning elders gaat zoeken. Gezien de toekomstperspectieven zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen tussen de jonge blijvers en de jonge nieuwkomers. De laatste groep verwacht in de toekomst beduidend hogere woonlasten te kunnen betalen dan de eerste groep en zullen mede daarom eerder de vroegnaoorlogse wijk eerder verlaten (Anderiesen en Martens, 1994).

3.2.2 Wooncarrière

Naast het aantrekken van bewoners, is het eveneens van groot belang de nieuwe maar ook de huidige bewoners zoveel mogelijk vast te houden in de wijk. Een van de argumenten die de Truijers (1995) bij een herdifferentiatie van de vroegnaoorlogse wijken stelt, is de realisering van een wooncarrière in de wijk, met als doel de stabiliteit van de wijk te ver-

groten. Bij een wooncarrière wordt uitgegaan van de standaardcarrière: starters in de goedkope flat, startende gezinnen in goedkope eengezinswoningen en ouderen in flats met lift. Het is de vraag of dit nog steeds een goed beeld geeft van de werkelijkheid. Voor sommige groepen bewoners eindigt hun wooncarrière wellicht in de goedkope flats of eengezinswoningen, omdat hun inkomen laag blijft. Weer andere huishoudensvormen blijven buiten beeld. Daarnaast worden door het idee dat een wooncarrière per wijk mogelijk moet zijn, de specifieke kwaliteiten van een wijk ontkend. Misschien zijn bepaalde vroegnaoorlogse woonwijken juist geschikt voor een bepaalde groep en minder voor een andere.

De Josselin de Jong (2004) geeft aan dat de vroegnaoorlogse wijken juist aantrekkelijke woongebieden kunnen zijn voor de groep jonge starters. Deze groep, die onder de categorie 'nieuwkomers uit de stadsrand' (paragraaf 3.2.1) geschaard kan worden, maken voor hun sociale contacten vaak gebruik van het centrum van de stad. De vroegnaoorlogse wijken liggen vaak op een relatief korte afstand van de binnenstad en vormen dus voor deze groep een geschikte woonplek. De Josselin de Jong noemt daarnaast deze wijken een 'broedplaats' voor de jonge starters, die nog aan het begin van hun werkcarrière staan. Sociale contacten worden opgebouwd, waardoor 'collectiviteit' een nieuwe kans krijgt. Zodra de groep starters zich duidelijk gaat profileren binnen de wijk of de buurt en er mogelijkheden tot sociale contacten geboden worden, kan de sociale betrokkenheid ook binnen de wijk opnieuw tot stand komen. Een wooncarrière binnen de vroegnaoorlogse wijk wordt onder deze omstandigheden wellicht eerder als serieuze mogelijkheid gezien.

3.3 Huidige sociaal-maatschappelijke trends

Sinds de realisering van de vroegnaoorlogse wijken heeft de Nederlandse samenleving heel wat veranderingen doorstaan. Het traditionele collectivisme is vervangen door de individualisering van het persoonlijke leven. Brouwers noemt in zijn voorwoord in *De naoorlogse stad: een hedendaagse ontwerpogave* (Hereijgers & Van Velzen, 2001) een op-eenstapeling van ingrijpende ontwikkelingen. '*Digitalisering, grenzeloze mobiliteit, voortijdende nieuwe technologische verkenningen en individualisering maken dat met recht en rede gesproken kan worden van andere levenscondities die hun weerslag hebben op de eisen waaraan onze woonomgeving moet voldoen*', aldus Brouwers.

3.3.1 Heterogenisering en individualisering

Het gebruik en de betekenis van openbare ruimtes in woonwijken is onderhevig aan verschillende sociaal-culturele ontwikkelingen. Een eerste belangrijke verandering is de selectieve in- en uitstroom van de bevolking in de oudere woonbuurten. Door de verstedelijking raakt de bevolking heterogener. Daardoor wordt het wonen anoniemer en verdwijnt vaak de gemeenschappelijkheid ten gunste van een meer stedelijke openbaarheid. Ontmoetingen in de openbare ruimte vinden meer en meer plaats op basis van een gemeenschappelijke levensstijl, leeftijd of etniciteit.

De uiteenlopende betekenissen resulteren in verschillende en soms conflicterende aanspraken op de openbare ruimte. Voor oudere bewoners kan van de aanwezigheid van groepjes jongeren een dreiging uitgaan en picknickende gezinnen met kinderen kunnen

zich ergeren aan loslopende honden. Een pluriforme samenstelling van de bevolking veroorzaakt bij groepen tevens de behoefte aan afstandelijkheid, die nodig is om het samenwonen van verschillende culturen mogelijk te maken. In wijken met een heterogene samenstelling bevindt de opgave zich in het spanningsveld tussen ontmoeting en vermijding. Tussen de mate van openbaarheid tegenover de mate van beslotenheid of privacy.

Cultuursociologen benadrukken dat in de hedendaagse samenleving identiteiten steeds meer via levensstijlen en consumptiepatronen gestalte krijgen. De openbare ruimte is het podium om die levensstijlen vorm te geven en verder te profileren. Daarnaast blijkt door de kwaliteitsverbetering van de openbare ruimte de betrokkenheid en de investeringsbereidheid van verschillende partijen – van bewoners tot ondernemers – toeneemt (Nio, 2002, I). Aanvullend hierop stelt Nio, dat het ontwerp van de openbare ruimte moet inspelen op de specifieke en veranderde bevolkingssamenstelling en de wijze waarop de vaak pluriforme bevolking de openbare ruimte gebruikt en beleeft. Deze opgave verschilt per plek. Er is onderscheid nodig tussen wijken met hoge dichtheden, naoorlogse of voorstedelijke wijken met een lagere dichtheid en de nieuwe woonbuurten.

De heterogenisering van de bevolkingssamenstelling biedt nieuwe aanleidingen voor de vormgeving van openbare ruimtes binnen woonwijken. In ontwerpen kan getracht worden aan te sluiten bij de verschillende levensstijlen van de bewonersgroepen, zoals getracht is in Rotterdam op het Noordplein door middel van een Marokkaanse fontein. Veel openbare ruimtes vragen echter om een neutrale inrichting die flexibiliteit in het gebruik mogelijk maakt. Duurzaam ontwerpen zodat de openbare ruimte robuust is en de tijd doorstaat, is daarnaast een belangrijke voorwaarde, aldus Nio (2002, I).

De heterogenisering van de bevolking heeft er tevens voor gezorgd dat het wensen- en eisenpakket van de bewoners veelzijdiger is geworden. De huidige trend om meer keuzevrijheid aan bewoners te geven en consumentgericht te bouwen, valt niet meer te combineren met de praktijk van de systeembouw uit de jaren vijftig en zestig, waarbij standaardisatie en efficiëntie centraal stonden (paragraaf 2.3.2). Aansluitend hierop werd in de *Nota Wonen* (2000) gesteld dat er geen sprake meer is van een groot woningtekort. De kwantitatieve woningbehoefte zou grotendeels verdwenen zijn en de aandacht in het beleid werd verbreed naar de kwaliteit van het wonen (VROM, 2000). Vooral de gestapelde bouw in de naoorlogse uitbreidingswijken zouden een groot risico lopen om leeg te komen staan als gevolg van de toegenomen vraag naar kwaliteit en een stijgende koopkracht. Inmiddels is de situatie veranderd. De conjunctuur is omgeslagen en de woningmarkt is vrij plotseling gestagneerd. De vroegnaoorlogse wijken stromen niet leeg (VROM, 2002). Eind jaren negentig waren woningzoekenden meer dan voorheen bereid en in staat om voor de gewenste kwaliteit te betalen. De economie floreerde en de meeste mensen hadden werk en gunstige vooruitzichten. In het Woningbehoefte Onderzoek uit 2002 (WBO) (VROM, 2002) wordt echter gesteld dat het een misverstand zou zijn om nu te concluderen dat mensen geen kwaliteit meer willen. De aspiraties van alle woningzoekenden zijn niet veel veranderd (VROM, 2002).

Ruimtelijkheid

De openheid en ruimtelijkheid van de vroegnaoorlogse wijken wordt binnen de huidige maatschappelijke context steeds vaker als een probleem ervaren. De moderniteit van de vroegnaoorlogse architectuur is misschien nog sterker dan door de verschijningsvorm bepaald door een ruimteconceptie, die is samen te vatten als een streven naar openheid. Ruimte, onbegrensde groei en expansie waren begrippen die in de jaren vijftig en zestig symbolisch waren voor een beloftevolle toekomst. Daarnaast werd ingezien dat een groot aantal problemen waarmee de moderne samenleving kampte, zoals bevolkingsgroei, woningnood, verstedelijking en te toenemende mobiliteit, ruimtelijke vraagstukken waren en dat deze problemen in verband stonden met een nauwelijks te definiëren proces van modernisering (Ibelings, 1996). De nuance van ruimtelijkheid en ruimte verdween begin jaren zestig steeds vaker, waardoor het onderscheid tussen deze twee vrijwel verdween. Toen de gedachte '*hoe ruimer, hoe ruimtelijker*' eenmaal werd postgevat, werd ook steeds vaker de ruimte een leegte (Ibelings, 1996).

Deze leegte is slecht te combineren met de huidige heterogene samenstelling van de bevolking. Zoals in deze paragraaf eerder werd gesteld, veroorzaakt een pluriforme samenstelling van de bevolking bij alle groepen ook behoefte aan bepaalde mate van afstandelijkheid, die nodig is om het samenwonen van verschillende culturen mogelijk te maken. Juist deze gewenste sociale afstandelijkheid komt binnen de open en ruime vroegnaoorlogse wijken moeilijk tot stand. De openbare groene ruimte overheerst ten opzichte van de kleine private ruimtes. Tegelijkertijd is het niet wensbaar dat de wens tot meer beslotenheid totaal ten koste gaat van het contact tussen verschillende groepen binnen de openbare ruimte. De omgang met zowel de wens van meer beslotenheid en privacy als met de nodige openbaarheid komt uitgebreider aan bod in paragraaf 5.2.1. Naast de heterogenisering van de bevolking zijn de wensen en eisen met betrekking tot de woonomgeving ook als gevolg van de gestegen welvaart veranderd.

3.3.2 Welvaartstijging en schaalvergroting

Een tweede belangrijke ontwikkeling is de grotere schaal waarop het dagelijkse leven van veel huishoudens zich afspeelt als gevolg van de stijging van de welvaart. Door het bezit van een of twee auto's enerzijds en een grotere thuisgerichtheid door het bezit van communicatiemiddelen anderzijds zijn veel mensen minder sterk georiënteerd op openbare ruimtes in de woonomgeving voor recreatie en sociale contacten. Het gebruik beperkt zich steeds meer tot individuele vormen van recreatie zoals joggen, de hond uitlaten of wandelen. Aan de andere kant zijn er altijd groepen zoals kinderen, ouderen en mensen met weinig geld, die juist wel sterk op hun directe woonomgeving zijn aangewezen voor spel en ontmoeting.

Processen van schaalvergroting en decentralisatie van bevolking, bedrijven en voorzieningen vanuit de centrale steden naar perifere landelijke locaties zijn sinds de jaren zestig in kracht toegenomen. Landschap, bebouwing en infrastructuur raken steeds meer met elkaar verstrengeld. Het stadslandschap heeft een policentrisch karakter gekregen waarbij knooppunten van infrastructuur aan de standsranden uitgroeien tot nieuwe stedelijke verdichtingen. De term 'netwerkstad' is in verband met dit nieuwe cultuurlandschap geïntroduceerd. Volgens filosoof Verschaffel (2002) is er in de ruimtelijke structuur geen duidelijk centrum meer. De ruimte is gemaakt van zeer uiteenlopende en niet-hiërarchische ruim-

tes. Door de veranderde stedelijke conditie is er in de netwerkstad sprake van een nevenschikking van verschillende typen openbare ruimtes met uiteenlopende betekenissen in het alledaagse leven. Nio (2002, I) stelt dat als gevolg van de complexe en vaak ook tegenstrijdige stedelijke processen een eenduidige benadering van de openbare ruimte niet meer toereikend is. Bij de inrichting van nieuwe openbare ruimtes is het van belang eerst het veranderde karakter van de openbaarheid zelf goed te onderzoeken, aldus Nio (2002, I).

In tegenstelling tot de stelling dat de ruimte is opgebouwd uit zeer uiteenlopende niet-hiërarchische ruimtes, staat de wijkgedachte (paragraaf 2.3.1). De wijkgedachte kan in het kort worden omschreven als het streven om in de stad tot een bewuste gemeenschapsvorming te komen. Buurt en wijk fungeren daarbij als de noodzakelijke ruimtelijke kaders. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog heeft de wijkgedachte sterk in de belangstelling gestaan. Naar het lijkt, wordt momenteel aan de wijkgedachte alleen nog een historische betekenis toegekend en in de in studieboeken en publicaties als voltooid verleden tijd wordt beschouwd. Als maatschappelijk verschijnsel wordt de wijkgedachte in de sociologie afgedaan als een idealistisch streven, dat weinig aansluit bij de werkelijke verhoudingen en ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving.

Van meet af aan was er de nodige kritiek op de wijkgedachte. Het leven van de stedeling strekte zich uit over een veel groter deel van de stad dan de wijk. De werkelijke gemeenschap werd niet door het toevallige of gedwongen contact met de burens bepaald, maar door de vrije keuze van geestverwanten (Van Schendelen, 1997). Al in 1955 werd de wijkgedachte op een congres gewijd aan 'Sociale samenhangen in nieuwe stadswijken' uit de tijd verklaard. Onderzoek had uitgewezen dat territoriale kaders voor gemeenschapsvorming terrein hadden verloren aan functionele kaders op basis van overeenkomstige beroepen, status, interesses en opvattingen. Naarmate de welvaart toenam, zouden deze relaties zich verder buiten het woongebied ontwikkelen (Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting, 1955).

De voorstanders van de wijkgedachte hebben niet kunnen voorzien welke welvaartsexplosie er zou plaatsvinden in de naoorlogse jaren. Door de groeiende inkomens werd het mogelijk dat iedereen in principe ging deelnemen aan wat vroeger voor slechts de minderheid was weggelegd. Deze verschijnselen zijn als een 'vloedgolf' over het streven wat in de wijkgedachte lag opgesloten, heen geslagen. Velen waren in staat om hun huisvestingsituatie regelmatig te verbeteren. Dit domineerde boven het vormen van een gemeenschap op territoriale grondslag (Doevendans & Stolzenburg, 1988). Het aspect van de wijkgedachte met betrekking tot gemeenschapsstreven is echter niet geheel verleden tijd. Zo kan volgens Nio (2002, I) de openbare ruimte in de netwerkstad nog steeds aanleiding geven tot sociale contacten en saamhorigheid. De mate waarin dat gebeurt, is wel afhankelijk van de sociaal-culturele en ruimtelijke identiteit van de lokale gemeenschap, evenals van de programmering, het ontwerp en het onderhoud van de openbare ruimte (Nio, 2002, I). De openbare ruimte functioneert door technologische, sociaal-culturele en economische ontwikkelingen, maar soms ook door inrichting en vormgeving zelf, niet altijd meer als een openbaar domein in traditionele betekenis, zoals bij de wijkgedachte. Er is sprake van een nieuwe (verdunde) vorm van openbaarheid in de huidige samenleving (Nio, 2002, I).

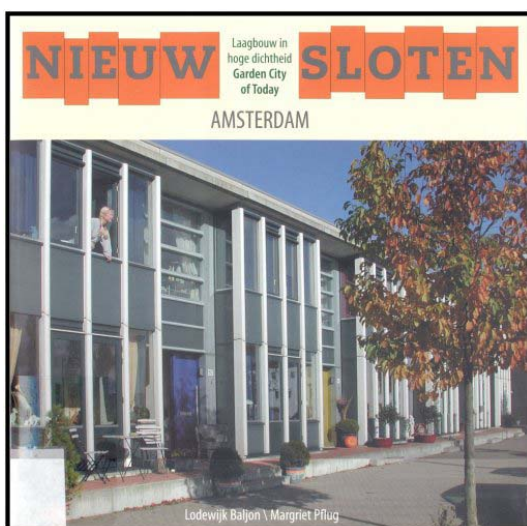
De welvaartstijging en schaalvergroting hebben ook de idealen van het Nieuwe Bouwen tot de verleden tijd gemaakt. Onder invloed van het Nieuwe Bouwen werd de scheiding van de functies wonen, werken en recreëren doorgevoerd. Uiteraard werden daarbij de

normen gehanteerd die toen golden. Dat blijkt nu een absolute onderschatting in te houden van diverse ontwikkelingen, vooral van de verkeers- en parkeerdrukke (Westra, 2000). De stedenbouwkundige voorstellen en plannen van het Nieuwe Bouwen hadden nog een zwakke plek, zowel voor als na de oorlog: zij wisten geen raad met de openbare ruimte. Voor 1940 mochten straten en pleinen van hen slechts verkeersgeleiders zijn. Na 1945 moesten straten en pleinen 'ontmoetingscentra' worden. De architect werd de regisseur van het totale relatieproces. Het is merkwaardig dat wat de architect ontwierp als 'teggengif voor de desintegrerende naoorlogse samenleving' zijn wortels lijkt te hebben in de ontwerp- en planningideeën van de tuinstadbeweging, waartegen het Nieuwe Bouwen zich decennia lang had afgezet (Van der Woud, 1983). De hiërarchische structurering van de wijk was weer actueel: een centrum met openbare voorzieningen en een grote verkeerscapaciteit. Vanuit dit centrum vertrekken steeds fijnere aftakkingen naar het groene particuliere eigendom. Huizen werden niet meer in een open rij maar in besloten 'clusters' of 'wooneenheden' gebouwd.

De rol van het groen, dat binnen de tuinstadgedachte een prominente rol kreeg toebedeeld, is een onderdeel dat vandaag de dag nog steeds in plannen is terug te vinden. Een groene, ruime woonomgeving wordt nog steeds als een waardevol aspect van wonen bevonden. Verwijzingen naar het concept van de tuinstad zijn met enige regelmaat te vinden. De verwijzingen naar de tuinstad, zijn echter in veel gevallen niet gemaakt naar het oorspronkelijke tuinstadconcept van Howard, maar meestal naar het groene woonmilieu, waarmee de zogenaamde vroegnaoorlogse 'tuinsteden' bekend staan. In *Buitenwijk, stedelijkheid op afstand* (Reijndorp et al, 1998) wordt over de VINEX-wijken het volgende geschreven: *'Toen ze werden ontworpen, vormden ze echter de eerste generatie van een nieuw type buitenwijk, groener en ruimer dan de vorige generatie woonerfwijken, strakker, 'stedelijker', minder truttig. Het idee was om een eigentijdse visie op het concept van de tuinstad vorm te geven'* (Reijndorp et al, 1998).

In de Nota Wonen (VROM, 2000) wordt als één van de vijf kernopgaven van het beleid het tegemoet komen aan de groene woonwensen genoemd. Er wordt gesteld dat bij burgers een grote belangstelling is om ruim en groen te wonen (VROM, 2000).

Afbeelding 3.1: Omslag 'Nieuw Sloten: laagbouw in hoge dichtheid, Garden City of Today
Bron: Baljon & Pflug, 2001

3.4 Woningmarktpositie

De afwijzing van het leven in de stad is tot in de jaren zestig en zeventig vooral verbonden met het negatieve oordeel over de negentiende-eeuwse dichtbevolkte volksbuurten. Hoe verder men naar de rand van de stad gaat, hoe positiever het oordeel werd. De positie op de woningmarkt van de wijken uit de jaren vijftig veranderde echter snel in de jaren zestig en zeventig. Zoals de jaren vijftig door wederopbouw en zuinigheid werden gekenmerkt, kenmerkten economische expansie en een snel groeiende consumptie – ook van ruimte – de jaren zestig en zeventig. Het gemiddelde woningoppervlakte nam snel toe, woningen werden standaard uitgerust met centrale verwarming en douchegelegenheid en veel vaker gerealiseerd in laagbouw met privé-tuinen (Reijndorp, 1994). Daarnaast zijn in de decennia na 1970 binnen en buiten de gemeentegrenzen nieuwe wijken gebouwd met ruimere woningen en met een groot aandeel eengezinswoningen.

In de jaren zeventig en tachtig ontstond er een herwaardering van de centrale stad, waardoor de hiërarchie binnen de stad veranderde. De 'nieuwe stedelijkheid' werd gezocht en gevonden in de opgeknapte en vernieuwde binnensteden en niet in de vroegnaoorlogse wijken. De vroegnaoorlogse wijken zijn dan niet langer symbool van de verbetering van de volkshuisvesting, maar markeren in de veranderde visie op de stad het moment dat in de ontwikkeling van de stedenbouw de stedelijkheid verloren is gegaan. Stedelijkheid staat nu niet meer voor overbevolkte volkswijken, maar voor een bruisende en pluriforme cultuur (Reijndorp, 1994). De heterogenisering van de bevolking (paragraaf 3.3.1) krijgt gestalte. De woningmarktpositie van de vroegnaoorlogse wijken daalt ten opzichte van de oudere stadswijken. De eerste bewoners van de vroegnaoorlogse wijken zien de veranderingen om zich heen plaatsvinden. De vertrouwde sociale omgeving verdwijnt. De eenheid van levensstijl wordt vervangen door een veelheid aan levensvormen. De wijk die met het verhuizen van de kinderen tot rust scheen gekomen, wordt opgeschrikt door nieuwkomers voor wie de ongeschreven afspraken die het samenleven op de trap en galerij reguleerden, niet vanzelfsprekend bestaan. De sociale controle neemt af en de gevoelens van onveiligheid nemen toe (Damen & Devolder, 1993).

De fysieke veroudering in de woningvoorraad heeft zich minder snel voltrokken dan de sociale veroudering binnen de wijken. De welvaartsgroei heeft, in combinatie met de individualisering van de bevolking wel geleid tot een snellere daling van de gemiddelde woningbezetting. Daarom leidt de welvaartsgroei niet alleen tot een vraag naar grotere, maar ook naar kleinere woningen. De welvaartsgroei sinds de jaren zestig komt ten einde met de economische recessie rond 1980. In de volkshuisvesting wordt opnieuw de nadruk gelegd op soberheid en doelmatigheid. Deze 'sobere' woningvoorraad was al aanwezig in de vroegnaoorlogse stadswijken. Ondersteund door subsidies voor naoorlogse woningverbetering, gaan de corporaties voortvarend aan de slag met het isoleren en uitvoeren van groot onderhoud aan woningen in de vroegnaoorlogse stadswijken (Reijndorp, 1994).

In de grote steden wordt deze verslechterende concurrentiepositie van de vroegnaoorlogse wijken langzaam merkbaar, door de grotere vraag naar beschikbare huurwoningen. Toch wordt al in het midden van de jaren zeventig in publicaties van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aandacht gevraagd voor de kwaliteit van het vroegnaoorlogse woningbestand: *'De kwaliteit blijkt tegen te vallen: vele systeemgebreken, onpraktische kleine indeling en de fabrieksmatige vervaardiging met meer aandacht voor kwantiteit dan kwaliteit zullen de omvang van het stadsvernieuwingsprobleem immens maken'* (Centrale Directie Volkshuisvesting, 1976).

In de middelgrote steden, waar de druk op de woningmarkt kleiner is, kwamen al in de jaren zeventig in de eerste vroegnaoorlogse flats leegstand en verhuurproblemen voor. De eerste generatie verhuisde en maakte plaats voor een jongere en mobielere groep bewoners. Onder de 'probleemcomplexen' die ongeveer in het midden van de jaren tachtig in de belangstelling kwamen, bevonden zich veel portiek-etage- en galerijflats uit de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig (Reijndorp, 1994).

De vroegnaoorlogse stadswijken zijn vanaf de jaren negentig als het ware opnieuw op de woningmarkt gekomen. Door het ouder worden van de bevolking zullen steeds meer woningen vrijkomen. De huidige woningmarkt is echter van een andere aard dan vijftig jaar geleden en woningzoekenden hebben andere wensen en mogelijkheden. Dit betekent dat opnieuw afgevraagd dient te worden voor wie het wonen in de vroegnaoorlogse wijken aantrekkelijk is of zou kunnen zijn. Tegenover de voorkeur van het moderne gezin voor een suburbane omgeving, werd de herwaardering van de binnensteden toegeschreven aan de opkomst van de nieuwe typen huishoudens, waarvan de 'yuppies' de meest uitgesproken soort zijn. Vanuit dat perspectief zijn de vroegnaoorlogse wijken aan de stadsranden getypeerd als 'vlees-nog-vis'-milieus, niet stedelijk genoeg voor de nieuwe stedelingen en niet suburbaan genoeg voor de modale gezinnen, die echt naar buiten willen (Reijndorp, 1994). Hierdoor dreigen de vroegnaoorlogse wijken hun aantrekkingskracht te verliezen. Tegelijkertijd stelt Reijndorp (1994) dat de vroegnaoorlogse wijken door hun positie binnen het stedelijke gebied een open, groen karakter koppelen aan een stedelijke manier van wonen. Dit ambivalente karakter kan volgens Reijndorp (1994) tot de meest positieve kwaliteit van deze wijken uitgroeien.

In de publicatie *De Typologie van vroeg-naoorlogse woonwijken* (RDMZ, 2004) worden, door middel van het buiten beschouwing laten van de sociaal-maatschappelijke problemen, enkele positieve karakteristieken van de vroegnaoorlogse stadswijken onderscheiden. Ten eerste is zestig procent van de vroegnaoorlogse woningen als eengezinswoning gerealiseerd. Ten tweede is er in vergelijking met de Vinex-wijken veel meer openbaar groen te vinden. De locatie van de vroegnaoorlogse wijken is gunstig: vaak een goede ligging ten opzichte van het centrum en hoofdwegennet en veelal goede openbaar vervoermogelijkheden. Tenslotte hebben de woningen voor de huurders een goede prijs-kwaliteitverhouding.

3.5 Stedelijk weefsel

De traditionele stad is uitgroeid tot netwerkstad (paragraaf 3.3.2), waarbij er steeds minder verschil is te vinden tussen stad versus buitengebied. Een traditionele hiërarchie is moeilijker te onderscheiden. Er ontstaat geleidelijk één groot stedelijk veld van stadskernen, buitenwijken, recreatieterreinen en agrarische gebieden. Dit proces kan zich niet voltrekken zonder gevolgen voor de aanwezige openbare ruimte in de bestaande steden. Het openbare gebied wordt aantoonbaar steeds minder intensief gebruikt. Foto's uit de jaren vijftig laten terreinen tussen de portiekwoningen zien, die overbevolkt zijn door spelende kinderen (afbeelding 3.2).

Afbeelding 3.2: Gemeenschappelijke tuin in Pendrecht (1961)
Bron: Reijndorp, 1994

Naast de sociale veranderingen heeft de wijk een andere positie binnen de bestaande stad ingenomen. Voorheen gelegen aan de rand van de stad, zijn de vroegnaoorlogse stadswijken steeds meer een positie gaan innemen binnen het stedelijke weefsel. Nieuwe buitenwijken of industriegebieden zijn gerealiseerd aan de buitenrand van de wijken. De vroegnaoorlogse wijken hebben een plek in de stad, die op een relatief korte afstand van het stadscentrum ligt. De bevolking is daarnaast mobieler geworden en is niet meer gebonden aan de functies van de wijk. De hedendaagse stedeling gebruikt openbare ruimte op diverse plekken in de stad. Deze nieuwe positie van de wijk en het veranderde gedrag van de stedeling, maakt een andere visie op de openbare ruimte van de vroegnaoorlogse wijk nodig.

Afbeelding 3.3: Wijkrand in jaren vijftig, Amsterdam
Bron: van Schendelen, 1997

Hierbij is het belangrijk af te vragen in hoeverre de vroegnaoorlogse stadswijken een stedelijk karakter hebben? In 1966 gaf het hoofd van de Afdeling Stadsontwikkeling Amsterdam een beoordeling van de Westelijke Tuinsteden. Als belangrijkste kritiek op de Westelijke Tuinsteden noemde hij dat deze te weinig 'stedelijk' werden ervaren, te 'open' waren en te weinig 'warmte' voor een stedelijk leefmilieu boden (Mentzel, 1989). Van der Wouden (1999) benadrukt dat de tegenpool van stedelijk niet landelijk is, maar de monofunctionele slaapstad of het industrieterrein. Er is bij stedelijkheid sprake van een overlappend, multifunctioneel ruimtegebruik. Daarnaast is stedelijkheid een cultureel kenmerk. Stedelijkheid duidt het domein van interacties tussen vreemden aan, en niet tussen verwanten.

Reijndorp et al (1998) ziet stedelijkheid als multifunctioneel, heterogeen, afwisselend en karaktervol. Reijndorp stelt dat stedelijkheid vaak onterecht wordt verbonden met dichtheid. *'Stedelijk, dat is dichtheid van honderd woningen per hectare. Een wijk met een dichtheid van dertig woningen per hectare is niet stedelijk'*. In andere gevallen wordt stedelijkheid onterecht afgemeten aan de vorm, zowel van de stedenbouwkundige verkaveling als van de woningen. *'Rijtjeshuizen zijn niet stedelijk, gesloten bouwblokken van vijf-hoog wel'* (Reijndorp et al, 1998).

Het Amsterdamse Geografisch Instituut doet al sinds begin jaren vijftig onderzoek naar bevolkingsontwikkeling in de 'nieuwe tuinsteden'. In een definitie van 'stad' tegenover 'niet-stad' werden de kenmerken aantal, dichtheid en heterogeniteit van de bevolking en de pluriformiteit van de bedrijvigheid gebruikt. De geograaf Heinemeijer wijst dan al op een verschuiving met verstrekkende consequenties. Hij signaleert het terugtrekken van woning en gezin op het private terrein. Hierin ziet Heinemeijer een grondtrek van de stedelijke samenleving: het samenleven speelt zich af zowel in de sfeer van openbaarheid, als in de sfeer van de beslotenheid en particulariteit. Hoe sterker de polariteit en wisselwerking tussen deze sferen des te stedelijker het leven van een nederzetting. Hoe minder dit het geval is, des te geringer is het stadskarakter (Mentzel, 1989).

3.6 Conclusie

De vroegnaoorlogse wijken maken nog steeds een groot deel uit van de totale woningvoorraad. Sociaal en economisch gezien is totale afbraak niet uitvoerbaar, zoals dat ook voor de oudere stadswijken uit de laat-negentiende, vroeg-twintigste eeuw het geval bleek. Aan de andere kant zijn de in dit hoofdstuk beschreven trends in de huidige samenleving simpelweg niet te negeren. De heterogene en individualistische wijksamenstelling en de welvaartstijging sinds de jaren zestig hebben er toe geleid dat de stromingen en gedachten, die ten grondslag lagen aan de vroegnaoorlogse wijken, moeilijk zijn in te passen in de huidige maatschappelijke context. Mede door het aanhoudende woningtekort en de grootte van de vroegnaoorlogse woningvoorraad zal een weg gevonden moeten worden hoe om te gaan met deze wijken. De door Heinemeijer (paragraaf 3.5) genoemde wisselwerking tussen openbaarheid en particulariteit is een belangrijk aspect dat van invloed is op het functioneren van het naast elkaar bestaan van openbare en private ruimte binnen de wijk. In hoofdstuk 4 zal het typerende onderscheid van de openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse wijken centraal staan. Vervolgens komen in hoofdstuk 5 de grensovergangen tussen openbare en private ruimte aan bod, alsmede de interactie tussen de sfeer van de openbaarheid en de sfeer van beslotenheid.

4 De openbare, private en parochiale ruimte

4.1 Inleiding

In ons dagelijks leven passeren we constant verschillende vormen van private en openbare ruimte. Het onderscheid tussen de openbare en de private ruimte is overal om ons heen. Het onderscheid tussen openbare en private ruimte is één van de hoofdelementen waarmee we ons dagelijks leven interpreteren. De dagelijkse bezigheden vinden de ene keer plaats binnen de openbare ruimte en de andere keer weer binnen de private ruimte. In het verleden kon privacy worden zeker gesteld door middel van muren en deuren en de ruimtelijke beperkingen van aanwezigheid op een bepaalde plek op een bepaald tijdstip. De muren en deuren reguleerden als het ware de openbaarheid en beslotenheid. Tegenwoordig is het echter mogelijk om op tal van manieren deze barrières te doorbreken. De moderne techniek maakt het mogelijk persoonlijke informatie van binnenuit in de openbaarheid te brengen.

Als gevolg hiervan zijn de grenzen tussen beide ruimtes minder duidelijk dan voorheen. Het onderscheid tussen openbare en private ruimte is vager geworden. Wat moet er gezien worden als openbare en wat als private ruimte? Plekken als winkelcentra, parken en pleinen hebben op het eerste gezicht een openbaar karakter. In tweede instantie kan echter worden opgemerkt dat bepaalde groepen of gedragingen niet gewenst zijn op deze plekken. De ruimtes worden gereguleerd door bepaalde regels, waardoor de openbaarheid afneemt. De openbaarheid van de ruimte heeft een zekere vaagheid.

In dit hoofdstuk staan de openbare ruimte en private ruimte centraal. Welke factoren spelen hier een rol bij het onderscheid tussen beide? Zowel van de openbare ruimte als de private ruimte komt de gebruikswaarde en de belevingswaarde aan bod. De gebruikswaarde betreft het functionele aspect van de openbare en private ruimtes en houdt een meer fysieke benadering in. De belevingswaarde behandelt de beleving van het gebruik en de inrichting van de ruimtes. Deze benadering moet als een sociale gezien worden. Op deze manier wordt niet alleen vanuit de openbaarheid beredeneerd, zoals in recente publicaties al vaak is gedaan, maar ook uit vanuit het karakter van de private ruimte, die zich beter in termen van privacy en beslotenheid laat omschrijven. Op deze manier wordt getracht grip te krijgen op de vaagheid omtrent het onderscheid tussen openbare en private ruimte.

Om recht te doen aan de variabele scheidingslijn tussen de openbare en private ruimte, is paragraaf 4.4 gewijd aan de zogenaamde 'parochiale ruimte', welke hier wordt benaderd als een tussenliggende overgangsruijme. Tenslotte bundelt de slotparagraaf 4.5 de openbare, private en parochiale ruimte en bekijkt de ruimtelijke wisselwerking op wijkniveau.

4.2 De openbare ruimte

Voordat een diepere analyse mogelijk is zal eerst moeten worden ingegaan op de betekenis van het begrip 'openbare ruimte'. Wat moet gezien worden als de 'openbare ruimte'? Dat de openbare ruimte een hoge mate aan diversiteit in zich heeft, blijkt uit de verschillende definities die in de literatuur worden gehanteerd.

In *De stad op straat* (Van der Wouden, 1999) maakt Jack Burgers in zijn bijdrage duidelijk dat het begrip moeilijk te definiëren is. Volgens Burgers worden veel sociaal-wetenschappelijke begrippen gekenmerkt door een 'rafelige' rand waardoor begrenzingsen moeilijk vast te stellen zijn. Voor de openbare ruimte geldt dit nog sterker dan voor de meeste andere theoretische noties. Voor de stadssociologie is het nogal problematisch gebleken de openbare ruimte ten opzichte van andere sociaal-wetenschappelijke specialisaties af te bakenen (Van der Wouden, 1999). Gaat het om een plek? Een sfeer? Of beide?

In de literatuur wordt naast het begrip 'openbare ruimte' tevens vaak het begrip 'openbaar domein' of 'publieke domein' gehanteerd. De begrippen 'openbare ruimte' en 'publieke domein' of 'openbaar domein' worden nogal eens door elkaar heen gebruikt. Maar ze vallen zeker niet altijd samen. Volgens Van der Wouden (1999) onderscheidt de openbare ruimte zich van het 'publiek domein', doordat de openbare ruimte een materiele ruimtelijke betekenis heeft. Ondanks de gelijke historische oorsprong is 'publiek domein' tegenwoordig een politiek en bestuurlijk begrip geworden. Waar in de Griekse democratieën het begrip 'domein' nog verwees naar een specifieke stedelijke ruimte, namelijk het plein, is het in onze samenleving een 'ruimte vrij' politiek begrip, dat vooral institutionele betekenis heeft (Van der Wouden, 1999).

In *Pleidooi voor openbare ruimte: de opgave verkend* (VROM, 2002) kunnen meerdere begripsdefinities onderscheiden worden, waarbij duidelijk de veelzijdigheid van het begrip 'openbare ruimte' naar voren komt:

- ruimte die in principe voor iedereen toegankelijk is, die door iedereen gebruikt kan worden;
- ruimte die met open transparante spelregels tot stand is gekomen;
- ruimte die veilig en toegankelijk is / de ruimte die van ons allemaal is;
- de niet bebouwde ruimte;
- ruimte die op verschillende momenten door verschillende soorten mensen gebruikt wordt;
- ruimte die groene kwaliteiten heeft / de ruimte die functioneel en cultureel waardevol is;
- ruimte die identiteit geeft aan buurt of wijk of stad;
- een netwerk van lijnen en plekken, binnen en buiten;
- ruimte die niet privaat geclaimd wordt;
- ruimte die vastgoed omgeeft en waarde verleent;
- dat deel van de open ruimte, dat betekenis heeft voor bepaalde groepen gebruikers;
- ruimte die niet altijd schoon, veilig en aantrekkelijk hoeft te zijn om indruk en betekenis teweeg te brengen.

(VROM, 2002)

In deze begripsdefinities worden meerdere aspecten van de openbare ruimte belicht. Er wordt ingegaan op de fysieke en op de sociale kant van de openbare ruimte. In fysieke zin zijn openbare ruimtes hetzelfde als pleinen, straten, parken en grasvelden tussen bebouwing. Het sociale aspect van de openbare ruimte uit zich als het stedelijke leven, dat in al zijn verscheidenheid naar voren komt op de pleinen, straten en parken van de stad.

Het mag duidelijk zijn dat de fysieke en sociale kant van de openbare ruimte nauw met elkaar zijn verbonden. Om de twee toch enigszins los van elkaar te analyseren, is in deze paragraaf en paragraaf 4.3 over private ruimte uitgegaan van de gebruikswaarde: de functionele benadering en de belevingswaarde: de sociale benadering waarin de beleving door het de gebruiker centraal staat.

4.2.1 Gebruikswaarde openbare ruimte

De kwaliteit van de openbare ruimte wordt in de eerste plaats bepaald door hoe deze ruimte wordt gebruikt en in de tweede plaats door hoe deze ruimte is vormgegeven (Hajer, 1989). Niet zo zeer het functionele nut, maar de ervaring en de beleving van activiteiten en gebieden staan hierbij centraal. In de huidige samenleving is een verschuiving waar te nemen van functionalisme naar symbolisme. Het stedelijke leven wordt meer en meer geësceneerd en gethematiseerd en de openbare ruimte krijgt vaker de functie van geëxposeerde ruimte (Burgers, 1999).

Het gebruik geeft de openbare ruimte een meerwaarde. Fysieke aspecten beïnvloeden het gebruik, gedrag en de beleving van de openbare ruimte door de mens. De openbare ruimte met een duidelijke functie, bijvoorbeeld een speelveld of parkeerplek, zal eerder voor dit doel gebruikt worden. De redenering gaat echter ook andersom op. De sociale aspecten kunnen invloed hebben op de manier waarop de mens de openbare ruimte vormgeeft en gebruikt. Door een bepaald gedrag van de gebruiker van de openbare ruimte kan de fysieke toestand veranderen, zoals het geval is bij een vervuilde openbare ruimte.

Tegenwoordig doet de economisering van de samenleving zijn invloed gelden op de openbare ruimte. Om het koopkrachtige publiek niet te hinderen, doet de plaatselijke middenstand er alles aan om junks, hangjongeren, skaters en zwervers te weren, stegen met hekken af te sluiten en de banken zo aan te passen dat niemand erop kan liggen. Hier kan niet meer gesproken worden van een echte openbare ruimte (VROM, 2000). In de vroegnaoorlogse wijken is op bepaalde plekken tevens sprake van het buitensluiten van bepaalde ongewenste groepen. Binnenterreinen en gemeenschappelijke portieken worden steeds vaker afgesloten. Door deze fysieke ingrepen worden bepaalde 'ongewenste' functies uitgesloten en andere functies krijgen juist meer ruimte.

Binnen verschillende wetenschappelijke stromingen, zoals onder andere landschapsarchitectuur, stedenbouwkunde, sociologie en sociale geografie krijgt het functioneren van de openbare ruimte als publiek domein veel aandacht. In de praktijk zou de openbare ruimte als een podium van stedelijkheid moeten functioneren, waarbij ontmoeting en uitwisseling onder gebruikers centraal staan. De vraag is vervolgens of dit tevens opgaat voor de openbare ruimte binnen woonwijken? Staan de gebruikers van de openbare ruimte binnen de woonwijken wel open voor deze functie van de openbare ruimte? Hajer en Reijndorp (2001) pleiten voor het loslaten van het idee dat openbare ruimte volledig toeganke-

lijk zou moeten zijn. Zij prefereren het bredere idee van publiek domein waarbinnen niet zozeer de toegankelijkheid, maar de gedeelde ervaringen van verschillende culturele achtergronden centraal staat, zogenaamde 'culture mobiliteit'.

4.2.2 Belevingswaarde openbare ruimte

Het begrip 'openbaar domein' wordt vaak gehanteerd in verband met de belevingswaarde van de openbare ruimte. De basis hiervan is de ontastbaarheid van het begrip 'beleving'. 'Openbaar domein' krijgt dan ook in tegenstelling tot het begrip 'openbare ruimte' juist geen fysieke betekenis.

In paragraaf 4.2 stond al vermeld, dat het openbare domein tegenwoordig als een niet-fysieke ruimte kan worden opgevat: het zou een ruimte-vrij politiek begrip zijn (Van der Wouden, 1999). Engelberts (2003) spreekt van openbaar domein als er sprake is van 'tweerichtingsverkeer' in de communicatie in de openbare ruimte: als ontmoeten daadwerkelijk leidt tot uitwisseling van gedachten en ideeën. Het sociale aspect van het begrip 'openbare ruimte' komt in deze vorm ten volle tot uiting. De ruimte is in principe voor iedereen toegankelijk. Geen bevolkingscategorie of een gerichte activiteit is dominant aanwezig. Men kan zijn eigen gedrag of uiterlijk toetsen aan dat van anderen. Er vinden identificatieprocessen plaats. Het gaat om de ontmoetingsfunctie van de openbare ruimte.

In *'The Public Realm: exploring the city's quintessential social territory'* definieert Lofland (1998) het begrip 'openbaar domein' als: *'those areas of urban settlements in which individuals in copresence tend to be personally unknown or only categorically known to one another'* (Lofland, 1998). In simpele bewoording: de wereld van de vreemden en de 'straat'.

In aansluiting hierop stelt Madanipour (2003): *'the necessity of coping with the continuous emotional stimuli of living in the modern society means the need to develop a detachable mask that can be used in exchange relations. The masks we wear to face others are usually made of normal routines. When moving from the private sphere to the public sphere, these routines change, from changing clothes to shaving or putting make up, to changing vocabulary, accent and forms of expression, and adopting a more polite, careful manner. It is just a routine social habit of human beings in their daily social life'* (Madanipour, 2003).

Het 'masker' waarover Madanipour spreekt fungeert als een grens tussen het openbare en private gedrag van de individuen. De openbare ruimte wordt als het ware het theater waarin het toneelstuk zich afspeelt. Dit openbare theater is volgens Lofland (1998) afhankelijk van het type relaties in een ruimte. De openbare ruimte kan afhankelijk van de plek en het moment een openbaar of privaat karakter hebben. Als het private karakter overheerst, krijgt deze ruimte een parochiaal karakter (zie paragraaf 4.4) (Lofland 1998, Müller 2002).

Met betrekking tot het wisselende karakter van de openbare ruimte heeft Raban (1998) het over de 'zachte' stad, waarbij het individu en de stad elkaar beide beïnvloeden: *'...the city goes soft; it awaits the imprint of an identity. For better or worse, it invites you to remake it, to consolidate it into a shape you can live...Cities unlike villages and small*

towns are plastic by nature. We mould them in our images, they in turn shape us by the resistance they offer when we try to impose our personal form on them' (Raban, 1998).

In lijn met Raban's opvatting is de openbaarheid van de openbare ruimte in de praktijk beperkt en is de openbare ruimte in de meeste gevallen geen afspiegeling van de bevolking. Delen van de stad kunnen door de dominantie van groepen voor andere groepen tijdelijk ontoegankelijk zijn, bijvoorbeeld door grote groepen toeristen of voetbalsupporters. De stad biedt weerstand.

Ideeën over stedelijke anonimiteit en afstandelijkheid spelen volgens Müller een prominente rol in beschouwingen over de omgang tussen mensen binnen de openbare ruimte. Door het heterogene karakter van het openbare domein komen stedelingen er met mensen in aanraking, die zich ogenschijnlijk vreemd, afwijkend en onconventioneel gedragen. Stadsbewoners blijven daarom in het openbare domein op afstand van elkaar en ontwikkelen er gevoelens van angst en vijandigheid (Müller, 2002). In *A World of Strangers: order and action in urban public space* maakt Lofland (1985) dezelfde analyse. Het publieke domein is volgens haar een 'wereld van vreemden', een gebied waarin omgang getypeerd wordt door ongemak en onzekerheid. Lofland's studie maakt duidelijk dat stedelingen via het zich toe-eigenen van de openbare ruimte een andere betekenis willen geven aan het sociale leven in de publieke sfeer.

De 'afstandelijkheid' tussen personen wordt door Müller (2002) niet onderschreven in de publicatie *De warme stad: betrokkenheid bij het publieke domein*. De heterogeniteit van de stad is in zijn ogen juist haar aantrekkingskracht. Müller omschrijft dit als 'stedelijke warmte'. Müller vraagt zich af of er verschillen zijn aan te wijzen in de mogelijkheid om 'stedelijke warmte' te beleven. Gekeken wordt naar de invloed van diverse omstandigheden op de betrokkenheid van de stad, zoals tijdsgebruik, levensfase, generatie, cultuur, klasse, sekse en inkomen. Müller komt tot de conclusie dat tijdsgebruik en levensfase van grote invloed zijn op de beleving van de openbare wereld. Voor jonge ongebonden stedelingen is de openbare sfeer van grote betekenis. Zij beleven het openbare domein intensief. In latere levensfasen wordt de beleving minder intensief. De mogelijkheid om betrokken te zijn bij het openbare domein wisselt ook per generatie. Oudere stedelingen lijken meer moeite te hebben met het aangaan van contacten met onbekenden dan yuppies (Müller, 2002).

In tegenstelling hierop stellen Hajer en Reijndorp (2001) juist dat veel mensen een openbare ruimte gedomineerd door een relatief homogene groep ervaren als een prettige openbare ruimte, terwijl Müller stelt dat de aantrekkingskracht voortkomt uit de heterogeniteit. De ruimtes zijn echter niet de ruimtes die door de eigen groep worden gedomineerd. '*Wie reflecteert op de eigen ervaringen in de openbare ruimte zal merken dat sleutelervaringen met gedeeld ruimtegebruik bij nader inzien vaak het betreden van parochiale domeinen van anderen betreft*'. Hieruit komt de fysieke en sociale kant van de openbare ruimte duidelijk naar voren. Openbare ruimte is een plek als een ervaring. Men ervaart die ruimte als openbare ruimte, omdat men niet tot die specifieke dominante groep behoort. Een openbare ruimte wordt als prettiger ervaren naarmate de activiteiten van de dominante groep een variant blijken te zijn op de eigen alledaagsheid, en geen deelname maar toeschouwen aanmoedigen (Hajer & Reijndorp, 2001).

4.3 Private ruimte

De openbare ruimte is van ons allen, privé ruimte is datgene wat zich daaraan onttrokken heeft. Het Nederlandse woord 'privé' is afkomstig van het Latijnse *privare* wat 'onttrekken' betekent. De privé-wereld wordt door andere aspecten gekenmerkt dan de openbare wereld. Waar de openbare wereld staat voor zakelijkheid en doelmatigheid, gaat het in de privé-aangelegenheden meer over emotionaliteit, intimiteit en persoonlijkheid (Van Diepen & Ennen, 1997).

Het aspect van de beleving, dat bij de openbare ruimte voor een zekere vaagheid zorgt, speelt tevens een rol bij de private ruimte. Is het bij de openbare ruimte het begrip 'openbaarheid' dat voor onduidelijkheid zorgt, bij de private ruimte is dit het begrip 'beslotenheid'. Zowel openbare als private ruimte hebben te maken met verschillende groepen gebruikers met afwijkende opvattingen met betrekking tot het gewenste niveau van openbaarheid of beslotenheid. Deze afwijkende opvattingen kunnen zorgen voor sociale spanningen bij het afbakenen van de private ruimte.

De openbare ruimte wordt gekenmerkt door een mix van gebruikersgroepen, terwijl de private ruimte in de meeste gevallen te maken heeft met homogene gebruikersgroepen of individuen.

4.3.1 Gebruikswaarde private ruimte

'The private space is hidden behind fixed, often visible boundaries and is protected by the owner and the others as sanctioned by law' (Madanipour, 2003).

Deze omschrijving geeft Madanipour (2003) aan de private ruimte. Private ruimtes variëren van woningen, kantoorruimtes, winkels tot schoolgebouwen en bioscopen. De meest duidelijke fysieke vorm van private ruimte is de woning. De woning biedt onderdak aan de kleinste levensvatbare eenheid van samenleving: het huishouden. Het is de plaats waar een individu of meerdere individuen zich met gemak kunnen identificeren. Het huis leent zich voor de symbolische expressie van persoonlijke identiteit. Het biedt zowel fysiek als 'sociaal' onderdak en comfort. Het is de plaats waar het eigen kan worden getoond zonder de sociale rolverdeling, die buiten de woning aanwezig is en waar men zich kan onttrekken aan het toezicht van werkgever en de staat. Voor velen is de integriteit van de woning de meest waardevolle waarde in het leven (Madanipour, 2003).

Madanipour (2003) benadrukt de woning als een institutionele en wettelijke ruimte. Deze vorm van private ruimte valt onder de controle van het individu, op die manier dat het persoonlijke gebruik het overige publiek als het ware buitensluit. De controle van de afgesloten private ruimte biedt het individu de mogelijkheid te communiceren met anderen. Communiceren wordt op deze manier een middel om hun wil, identiteit en kracht uit te dragen. Het biedt tevens de mogelijkheid alleen gelaten te worden en beschermd te worden voor inbreuk op de privacy. Kortom, de private ruimte biedt het individu de mogelijkheid zelf de balans te vinden tussen afscherming en blootstelling binnen de openbare ruimte (Madanipour, 2003).

De woning als op zichzelf staande private ruimte gaat tevens een relatie aan met nabijgelegen woningen. De manier waarop woningen met elkaar en met de openbare ruimte in

verband staan, is hierbij essentieel voor de vormgeving van de woning. De woningen tezamen kunnen gezien worden als ruimtes waarin de individuen samenkomen en zo een onderlinge band vormen, die minder privaat is dan hun eigen private ruimte van binnen de woning. Een combinatie van private, semi-private of meerdere semi-openbare ruimtes ontstaat. De definitie, die Hunter (1985) aan de private ruimte geeft, sluit hierop aan: *'the realm that is characterized by ties of intimacy among primary group members who are located within households and personal networks'* (Hunter, 1985).

Private ruimte is nauw verbonden met het begrip 'territorialiteit'. Madanipour (2003) omschrijft territorialiteit als: *'a set of behaviours and cognitions a person or group exhibits, based on perceived ownership of physical space.'* Het individu heeft een gevoel van territorialiteit, een mate van eigendom en controle over de fysieke ruimte. Dit gevoel is afgeleid van emotionele hechting, als wel van enige vorm van controle door middel van wettelijke en institutionele macht over de ruimte. Territoria organiseren de ruimte en activiteiten die daarin plaatsvinden (Madanipour, 2003). De gebruiker wenst binnen dit territorium een bepaalde ongestoordheid, een bepaald niveau van beslotenheid.

4.3.2 Belevingswaarde private ruimte

In overeenstemming met de openbare ruimte speelt ook bij de private ruimte het aspect van de beleving een belangrijke rol. De belevingswaarde van de private ruimte uit zich in termen van privacy en beslotenheid. De integriteit van de woning is nauw verbonden met het begrip 'privacy'. 'Privacy' laat zich in veel gevallen omschrijven als een vorm van afscheiding door het individu, een bepaalde ongestoordheid. Madanipour (2003) omschrijft private ruimte als: *'an individuated portion of social space, a part of space that individuals enclose to control for their exclusive use'*. Met betrekking tot privacy is het grensvlak tussen openbaar en privaat bij de eenheid van de woning essentieel. De relatie tussen openbaar en privaat wordt vaak vergeleken met de manier waarop de woning is afgescheiden van de wereld buiten de woning. De woning wordt beheerd door het huishouden als eigendom, in eigen bezit dan wel als huurwoning, en is gescheiden van wat buiten het controleerbare van het huishouden ligt. Dit is vastgelegd door middel van wettelijke en culturele grenzen. De woning als territorium van het individu. Als de privacy niet op het gewenste niveau is, wordt de ruimte als minder privaat beleefd.

De invloed van privacy op de ruimte is in zekere zin gelimiteerd. Privacy kan in relatie met de fysieke ruimte gedefinieerd worden als 'beperkte toegankelijkheid'. Drie onafhankelijke aspecten spelen hierbij een belangrijke rol: geheimhouding (informatie over het individu), anonimiteit (aandacht op het individu) en afzondering (fysieke toegankelijkheid tot het individu). Als één van de drie gebieden wordt overtreden, treed er een afname van de privacy op en is een inbreuk op iemands recht op privacy. Inkijk in een woning of achtertuin kan als een vermindering van de privacy gezien worden, maar ook het wonen in een gehorige woning is een vorm waarbij de privacy als minder wordt ervaren. Bij deze twee voorbeelden is respectievelijk sprake van het aspect afzondering en anonimiteit. Er is echter een verschil in afname van privacy tussen de private ruimte en de openbare ruimte. De privacy in en bij de woning is van een andere aard als de gewenste privacy van een gebruiker in een openbaar park. Het kan onaangenaam zijn als de aandacht op je is gevestigd of als iemand je onuitgenodigd benaderd, maar de gebruiker van de openbare ruimte zou zich van deze mogelijkheid echter wel bewust moeten zijn.

De private ruimte neemt volgens Madanipour (2003) meerdere gradaties van beslotenheid aan. In de vorm van bezoekers aan huis kan de openbare ruimte als het ware de private sfeer binnendringen. Deze contacten geven aan dat de woning niet een geheel afgesloten geheel van de openbare ruimte is. Het is mogelijk een continuüm van relaties van de geheel private tot de geheel openbare sfeer te vinden binnen het domein van de veronderstelde private ruimte. Binnen en bij de woning kan een rangorde gevonden worden van meer openbare ruimtes zoals de tuin en woonkamer tot meer private ruimtes zoals de slaapkamers. Deze rangorde uit zich tevens in fysieke vorm. De slaapkamers zijn meestal zo ver mogelijk van de ingang van het huis gelegen. Het bestaan van dit continuüm maakt duidelijk dat er een bepaalde vorm van organisatie van de ruimte binnen het huis in relatie tot de openbare buitenwereld is gevormd. De private ruimte van de woning staat als het ware op een gecontroleerde manier open voor het openbare domein. Op deze manier is de woning geschikt voor communicatie tussen bewoners en kan interactie met de openbare ruimte een kans krijgen (Madanipour, 2003).

De rangorde van 'openbare' ruimtes tot private ruimtes begint in sommige gevallen al buiten de muren van de woning. Dit is het geval in situaties waarbij de woning een privé-tuin heeft. De privé-tuin staat binnen het continuüm aan de uiterste kant van de openbaarheidzijde. De controle over deze ruimte komt moeilijker tot stand dan de ruimtes binnen de muren. Een gevolg kan zijn dat de bewoner een duidelijke afbakening opwerpt, zoals een schutting of heg. Het niveau van openbaarheid of beslotenheid wordt zo weer op het gewenste niveau gebracht. Andere bewoners zullen juist het uitzicht vanuit de tuin op prijs stellen en voor een meer transparante afbakening kiezen. Doordat elke bewoner een ander niveau van beslotenheid op prijs stelt, vertoont de grens tussen openbare en private ruimte vaak een variabel karakter. De verschillende opvattingen met betrekking tot beslotenheid en openbaarheid en de fysieke uitwerkingen hiervan zorgen ervoor dat er geen harde eenduidige grens tussen openbaar en privaat is te trekken.

4.4 Parochiale ruimte

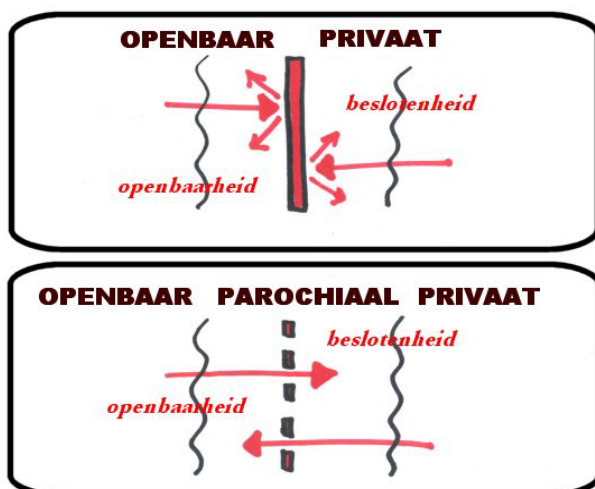
Zoals duidelijk is geworden in voorgaande paragrafen, is er zowel bij openbare als bij private ruimte een scheiding te maken tussen gebruiks- en belevingswaarde, waarbij de gebruikswaarde zich uit in een fysieke functionele vorm en de belevingswaarde in termen als 'openbaarheid' en 'beslotenheid' of 'privacy'. Geconcludeerd mag worden dat de overgang tussen openbare en private ruimte niet altijd eenvoudig is vast te stellen, als gevolg van de moeilijkheid bij het afbakenen van openbare en private ruimte.

Volgens Van Diepen en Ennen (1997) is de scheiding tussen openbare en private ruimtes niet een scherpe, niet vaststaand in tijd en plaats en bestaan ze bovendien niet onafhankelijk van elkaar. Er vindt een voortdurende uitwisseling plaats tussen de openbare en private sfeer. Lofland introduceert de term 'parochiale ruimte' in haar boek *The Public Realm: exploring the city's quintessential social territory*, met de onderliggende gedachte dat de openbare en private ruimte niet direct naast elkaar zijn gesitueerd. De parochiale ruimte brengt de samenkomst van openbare en private ruimte dicht bij de empirische werkelijkheid (Lofland, 1998). Hunter (1985) geeft een sociale definitie van de parochiale ruimte: 'the realm that is characterized by a sense of commonality among acquaintances and neighbors who are involved in interpersonal networks that are located within communities.' De parochiale ruimte kan in deze definitie gezien worden als de niet-fysieke ruimte,

welke zich bevindt tussen de openbare en private ruimte, met enige overlap in de openbare en private ruimte (zie figuur 4.1).

Figuur 4.1: Overgang van openbaarheid en beslotenheid met en zonder parochiale tussenruimte
Eigen bron, 2005

Een andere benadering van de parochiale ruimte houdt verband met de recente ontwikkeling, waarmee de openbare ruimte wordt geconfronteerd en welke een vermindering van de publieke toegankelijkheid als gevolg heeft. Dit gebeurt door private toe-eigening van de openbare ruimte door bedrijven, maar ook door sociale groepen en verkeersstromen. In de literatuur wordt dit verschijnsel aangeduid als 'privatisering' of 'parochialisering' van de openbare ruimte (Lofland, 1998). De openbare ruimte herbergt verschillende leefstijlen die allen gebruik maken van de openbare ruimte om uitdrukking te geven aan de eigen identiteit. De verschillende leefstijlen hebben als het ware hun eigen privé-gebruik van de openbare ruimte. Hierbij kunnen belangen en gebruiken van dergelijke groepen tegengesteld zijn. Het resulteert in een afbakening van het territorium voor een bepaalde groep. Een bepaalde plaats of specifieke ruimtelijke setting wordt de verzamelplaats van en geclaimd door een leefstijl. De betreffende plaats kan een onderdeel gaan vormen van het imago van de groep. Dergelijk gebruik van de openbare ruimte kan uitgroeien tot een beperking van de openbaarheid, oftewel parochialisering, doordat het bezetten en onttrekken van de openbare ruimte tegelijkertijd voor anderen een uitsluiting van het gebruik betekent (Van Diepen & Ennen, 1997). Naast dat de aanwezigheid van bepaalde groepen deze situatie tot stand kan brengen, kan dit ook tot stand komen door uitingen van de gebruikers, zoals bepaalde reclame of graffiti en andere symbolen. Ook de aanwezigheid van zwerfvuil of vuil op niet daarvoor bestemde plekken, kan de situatie veroorzaken dat groepen zich uitgesloten voelen. Niet alle mensen voelen zich in deze delen van de openbare ruimte welkom (afbeelding 4.1 & 4.2). Parochialisering heeft consequenties voor de wijze waarop dergelijke plaatsen functioneren. De gebruiks- en beleevingswaarde van dergelijke ruimtes verandert. Zo kunnen openbare ruimtes hun sociale functie verliezen en gevoelens van onveiligheid oproepen (Van der Woud, 1999).

De twee benaderingen van parochiale ruimtes hangen met elkaar samen. Als gevolg van de onafgrensbaarheid van de parochiale ruimte, krijgen bepaalde groepen of personen de kans om binnen dit gebied de ruimte zich toe te eigenen. Deze toe-eigening vindt vaak plaats binnen een gebied, dat op een of andere manier al als minder openbaar werd ervaren. Het grensgebied tussen de openbare en private ruimte kan in sommige gevallen opgevat worden als een dergelijk gebied.

Afbeelding 4.1 & 4.2: Graffiti in Lombardijen, Rotterdam
Eigen bron, 2004

4.5 Openbare, private en parochiale ruimtes op wijkniveau

Openbare en private ruimte zijn in de voorgaande paragrafen gescheiden geanalyseerd om tot een duidelijke plaatsbepaling van beide begrippen te komen. Hierbij werd de parochiale ruimte geïntroduceerd als de tussenliggende zone, waarin interactie tussen openbaarheid en beslotenheid kan plaatsvinden. In deze paragraaf worden de openbare, private en parochiale ruimtes in samenhang bekeken op het schaalniveau van de wijk.

Bij de analyse van een stedenbouwkundige verkaveling, zoals die van een woonwijk, kan gebruik worden gemaakt van verscheidene vormgevende aspecten, zoals orde, eenheid, verhouding, dualiteit, balans, harmonie, ritme en contrast. De verschillende vormaspecten zijn belangrijk om de stedenbouwkundige eenheid te kunnen analyseren. De aspecten vertonen echter enige overlap en hebben soms een sterk wederzijdse relatie. Daarnaast verschilt de relevantie van de vormaspecten op de verschillende schaalniveaus binnen de wijk. Zo is het aspect 'ritme' bij de schaal van de woning minder relevant dan bij de schaal van de straat.

De stedenbouwkundige vormaspecten 'contrast' en 'ritme' zijn met betrekking tot de relatie tussen openbare en private ruimte op wijkniveau van belang. Open ruimte en bebouwde ruimte wisselen elkaar herhalend af. Enerzijds laat de afwisseling tussen openbare en private ruimte een bepaald contrast zien en anderzijds brengt deze een zeker ritme tot stand. Het vormaspect 'contrast' moet in een breed kader worden gezien. Contrast is mogelijk tussen gevels, woningen, straatzuides, buurten en stadsdelen. Contrast zorgt voor afwisseling en geeft het geheel een vitaal karakter (Moughtin, 1992). Van belang is dat het contrast plaatsvindt binnen een bepaalde mate, zodat de verschillen niet te groot worden en als het ware onoverbrugbaar worden in de beleving van de gebruikers. Stedenbouwkundige aspecten als 'harmonie' en 'ritme' komen in zo'n geval moeilijker of niet tot stand. Ritme is het product van het groeperen van elementen, van interval, accent en

richting. Ritme geeft een gevoel van beweging. Daarnaast is het meer dan het herhalen van elementen. Bepaalde accenten zullen gelegd moeten worden, zodat contrast tussen de verschillende elementen ontstaat. Kortom, ritme en contrast zijn wederzijds afhankelijk van elkaar (Hermans et al, 2003).

De stedenbouwkundige opzet van wijken kan onderling sterk van elkaar verschillen. Op het gebied van contrast en ritme binnen de eenheid van de wijk kunnen wijken logischerwijs van elkaar verschillen. Binnen bijvoorbeeld de vroegnaoorlogse wijken spelen door de kenmerkende stedenbouwkundige opzet contrast en ritme bij openbare en private ruimte een sleutelrol. Binnen de woonerfwijken van de jaren tachtig nemen deze aspecten met betrekking tot de openbare en private ruimte echter een minder prominente positie in. Bij de vroegnaoorlogse wijken is het ritme te 'voelen', zoals duidelijk wordt uit luchtfoto's of uit het stratenpatroon op een plattegrond.

Afbeelding 4.3: Luchtfoto Westwijk, Vlaardingen
Bron: Agricola, 1997

Een verhelderende vergelijking met betrekking tot de werking van de stedenbouwkundige vormaspecten kan gemaakt worden met de muziektheorie, welke teruggaat tot Pythagoras' systeem van muzikale harmonie. Bij deze vergelijking wordt de muzikale compositie vergeleken met de stedenbouwkundige compositie. Basisbegrippen als ritme, harmonie en interval komen ook bij de muziektheorie terug. De term 'monotoon', die nogal eens wordt verbonden met de vroegnaoorlogse wijken, is dan ook een term met muzikale lading. 'Melodie' is in de theorie een belangrijk onderdeel. Melodie wordt binnen de muziektheorie omschreven als een ritmische opeenvolging van tonen, zodat er een '*gestalte*' ontstaat, een melodische vorm met een begin, een ontplooiing, en een einde (Wikipedia, 2004). De tonen zijn te vergelijken met de bebouwing en de invulling van de open ruimte. De *gestalte* is te vergelijken met straat of buurt. Er worden in de muzikale compositie vaak variaties op de melodie gemaakt, bijvoorbeeld door een andere toonsoort of door enkele noten te veranderen (contrast), waardoor verschillende *gestaltes* (straten of buurten) ontstaan. De verschillende *gestaltes* samen vormen tenslotte de compositie of het lied: de wijk. Alberti (1955) beschouwt goede architectuur dan ook als 'bevroren muziek'.

Wordt er gekeken naar de verschillende woonwijken binnen een stad, dan zijn het, naast de bevolkingssamenstelling, vaak de woningvoorraad en de woningkenmerken, waaraan een wijk zijn imago ontleend. Om deze reden – en in lijn met de bovenstaande vergelijking

met de muziektheorie - kunnen de private ruimte van de bebouwing en de invulling van de openbare ruimte gezien worden als de noten waaruit het 'lied' is opgebouwd. De woningen binnen een wijk kunnen gezien worden als de expressieve noten binnen het lied en de openbare ruimtes als de basistoon. De openbare ruimte fungeert als basis, als setting voor de bebouwing en zorgt dat de bebouwing niet onsamenhangend wordt: geen los van de compositie staande noten worden. De parochiale ruimte kan hierbij gezien worden als de overgang van expressieve noot naar de basistoon, zodat hiertussen een goede overgang ontstaat met een juiste wisselwerking.

Architect G.H.M. Holt verwoordt deze samenhang met betrekking tot de vroegnaoorlogse woningbouw. Volgens Holt gaat het niet meer om '*de uitwendige vormgeving van de enkele woning of van het blok*'. [...] *De mate waarin een wooncomplex al of niet geslaagd is hangt af van de mate waarin de ontwerper erin geslaagd is, het complex een levendig en karaktervol aanzien te geven in zijn onderdelen.*' De wijze waarop de natuurruimte, het groen en de gebouwde blokken samenspelen in het totale beeld, geven hieraan hun waarde. Het geheel van het wooncomplex, of dit nu de buurt, de wijk van een stad, of een dorp is, vormt samen met de overblijvende natuurruimtes de totaliteit van het beeld, dat de bewoner heeft van de wereld waarin hij leeft (Schilt, 2002).

Hoofdstuk 5 gaat dieper in op de overgangen tussen de openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse stadswijken. Het sociale aspect van de beleving wordt verbonden met de fysieke elementen van het grensgebied. Aan de hand van foto's van vroegnaoorlogse stadswijken zullen specifieke overgangen tussen openbaar en privaat worden gevisualiseerd. Aan de hand van fotomateriaal van twee recente wijken komen tevens eventuele ontwerp oplossingen aan bod.

5 Grensovergangen tussen openbare en private ruimte

5.1 Inleiding

De stedenbouwkundige opzet en bouwstijl van de vroegnaoorlogse stadswijken zorgen ervoor dat de scheiding tussen openbaar en privaat een sterke is geworden. De veelal modernistisch rechthoekige woonblokken zijn geplaatst in het veel aanwezige openbare groen. De in hoge mate eenzijdige rechthoekige bebouwing gaat een slechte verbinding aan met het overwegend groene openbare gebied. Het samenspel van de verschillende onderdelen is niet optimaal.

Tegelijkertijd sluit het niveau van beslotenheid niet aan bij de wensen van de bewoners. Waar het in veel nieuwbouwwijken voor de wandelaar moeilijk wordt gemaakt via openbaar gebied bij de achterzijde van de woningen te komen, loop je bij de vroegnaoorlogse wijken zo het 'achterliggende' gebied in. De privacy van de huidige bewoners is hier in het geding. Als reactie hierop worden fysieke maatregelen genomen om de privacy weer op een gewenst niveau te brengen. Hekken sluiten het gemeenschappelijk groen af en schuttingen scheiden de privé-tuin van de openbare ruimte. Nieuwe grenzen tussen openbaar en privaat ontstaan. Functioneren deze grenzen wel optimaal? Mag de wens van een hoger niveau van privacy ten koste gaan van het niveau van openbaarheid?

De algemene werking van de overgangsgebieden tussen openbare en private ruimte staat in paragraaf 5.2 centraal. In hoeverre hangt de openbaarheid van de openbare ruimte en de beslotenheid van de private ruimte samen met het functioneren van de grens. Het is van groot belang te weten hoe de grenzen zijn geconstrueerd, wat ermee duidelijk gemaakt wil worden en tenslotte in welke verhouding ze staan tot de weerszijdes van de grens. In paragraaf 5.2.1 is aandacht voor de factoren, die een rol spelen bij de sociale interactie tussen de weerszijdes van de grens. Centraal in paragraaf 5.2.2 staat de benadering van de grens tussen de openbaarheid en beslotenheid niet als harde grens, maar als overgangszone. Niet een harde fysieke scheiding, maar het bestaan van zwakke grenzen wordt geïntroduceerd in lijn met de parochiale overgangszone (paragraaf 4.4). De zwakke grenzen worden vervolgens in paragraaf 5.3 binnen de context van de vroegnaoorlogse stadswijk geplaatst. De verschijningsvormen en het functioneren van de verschillende overgangsgebieden binnen de vroegnaoorlogse stadswijk staan centraal in 5.4. Aan de hand van fotomateriaal van vroegnaoorlogse wijken zal de huidige situatie van overgangen tussen openbaar en privaat binnen de vroegnaoorlogse wijk worden gevisualiseerd. Tevens is voor het visualiseren van eventuele toepassingen gebruik gemaakt van fotomateriaal van twee recente wijken. Speciale aandacht gaat tenslotte uit naar twee types openbare ruimtes – de parken (paragraaf 5.5) en de wijkrand (paragraaf 5.6) - welke binnen de vroegnaoorlogse wijk tevens een belangrijke positie innemen.

5.2 Het functioneren van grenzen

Madanipour (2003) stelt dat stedenbouw in zijn essentie het plaatsen van grenzen is. Grenzen geven ruimtes verschillende functies en betekenissen, zoals deze bijvoorbeeld te zien zijn in de openbare en private ruimte. Openbare en private ruimtes komen tot stand door de oprichting van grenzen. Degene die de private ruimte willen beschermen tegen inbreuk vanuit de openbare ruimte en degene die de openbare ruimte juist willen bescher-

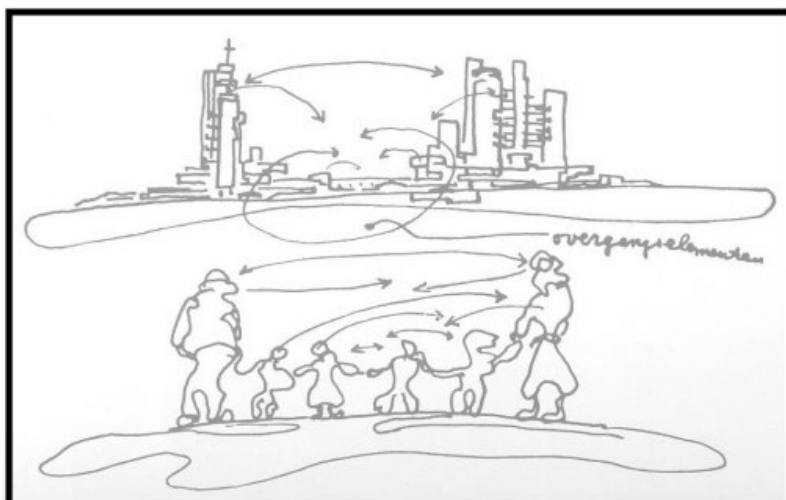
men tegen private elementen, maken dit door middel van het oprichten van grenzen duidelijk. De grens werkt dus beide kanten op. De verschillen in identiteit van de openbare en private ruimte komen voor een groot deel voort uit de markering van grenzen. Zonder deze markering zou het onderscheid moeilijk te maken zijn. Het is van groot belang te weten hoe de grenzen zijn geconstrueerd, hoe ze zijn opgebouwd, wat ermee duidelijk gemaakt wil worden en tenslotte in welke verhouding ze staan tot de ruimtes aan weerszijde van de grens. Het verdelen van de ruimte in openbaar en privaat door middel van plaatsing van een grens, geeft de sociale relaties een ruimtelijke vorm (Madanipour, 2003). De ruimtes aan weerszijdes van de grens staan echter niet geheel los van elkaar, maar worden gekenmerkt door een sociale interactie.

5.2.1 Interactie tussen openbare en private ruimte

'From the subdivisions inside the home to those at international levels, the establishment of a boundary signifies the power of defining space, and as such will have those who are satisfied by boundaries, as well as those who are disconcerted. The way forward could be to abolish all distinctions and boundaries to create a formless chaos, in which the weak will suffer most; but to create sufficient flexibility to allow a dialogue between what is inside and what lies outside, and to allow the possibility of redrawing boundaries always to exist (Madanipour, 2003).

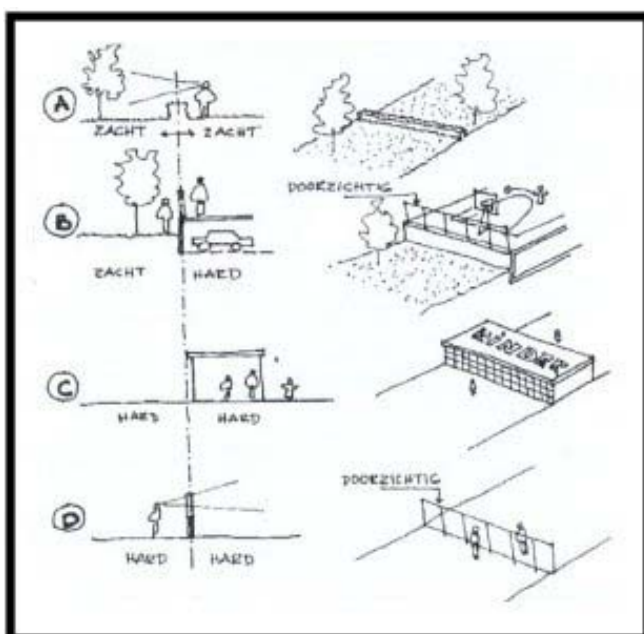
De 'dialogue' waar Madanipour over spreekt, kan gezien worden als een sociale interactie, die tussen de weerszijdes van de grens bestaat. Deze sociale interactie vraagt in bepaalde gevallen wel om een fysieke ruimte. In het boek *The death and life of great American cities*, behandelt Jacobs al in 1961 de functie van de stoep als een dergelijke ruimte waar de sociale interactie tot stand kan komen. Jacobs betreft de interactie tot het belang van sociaal veilige stedelijke openbare ruimtes. Jacobs ziet de stoep als de belangrijkste stedelijke openbare ruimte, als overgangsgebied tussen het privé-domein van de woning en het netwerk van stedelijk verkeer en communicatie. De stoep staat voor ontmoeting en is in Jacobs optiek een plaats om vreemden te ontmoeten. Het dient er echter wel veilig te zijn. Om de sociale controle te vergroten pleitte Jacobs voor voldoende 'eyes on the street' door gebouwen op de straat te 'richten' en te zorgen dat de trottoirs voortdurend bevolkt worden door mensen (Jacobs, 1961).

Het openbare leven heeft een dubbele betekenis aan de grens tussen het openbare en het private gegeven. Madanipour (2003) stelt dat de grens moedwillig deze dubbele betekenis heeft gekregen, zodat openbaar-private verbindingen gevormd kunnen worden, en zo een veelheid aan activiteiten een kans krijgen. Enerzijds zijn de grenzen zo gecreëerd, dat de sociale ontmoetingen worden aangemoedigd, zoals bij transparante grenzen of lage in plaats van hoge afscheidingen. Anderzijds worden de openbare en private ruimtes juist duidelijk gescheiden, zodat private belangen de openbare belangen niet ondermijnen en het openbare domein niet de private binnendringt. Het dubbele karakter van de grenzen kan om deze reden zowel negatief als positief gezien worden. Het is de moeilijke taak om de grenzen zo vorm te geven dat het bestaan van het dubbelzijdige karakter duidelijk wordt voor de gebruiker.

Afbeelding 5.1: Overgangselementen schets door Bakema
Bron: Bakema, 1964

De sociale interactie tussen de weerszijdes van de grens is afhankelijk van de mogelijkheden die hiertoe worden geboden. De mate van openheid is een bepalende eerste factor bij het tot stand komen van interactie. Zicht door of over de grens speelt een cruciale rol bij deze factor. Zichtlijnen zijn op vele manieren mogelijk. Over een laag hekje, vanaf een balkon, door een transparante tuinafscheiding heen of door een raam. Zichtlijnen zijn mogelijk vanuit de woning of privé-tuin en vanuit het openbare gebied en werken dus twee kanten op. Zicht kan ook slechts één richting hebben. Moderne materialen maken het bijvoorbeeld mogelijk dat vanuit een gebouw wel door het glas naar buiten gekeken kan worden, maar niet van buiten naar binnen. Waar een zichtlijn tussen de openbare en private ruimte aanwezig is, krijgt de interactie een kans. Openbaar en privaat gaan dan een verbinding aan. Korthals Altes (2002) stelt hierbij als voorwaarde dat zichtlijnen alleen tot stand dienen te komen als mensen zich hierdoor niet in hun privacy aangetast voelen.

Afbeelding 5.2: werking van zicht
Bron: Ten Elsen et al, 2003

Afbeelding 5.3: Voorbeelden van transparantie van de erfafscheiding
Eigen bron, 2004

Een tweede factor bij het tot stand komen van een sociale interactie, is de materiaalkeuze en fysieke verschijningsvorm van de grens. Zo kan het ene materiaal in een bepaalde context een harde, afstandelijke uitstraling hebben, terwijl het andere materiaal een zachte, vriendelijke uitstraling heeft. Een belangrijk onderscheid bij materialisering van afscheidingen kan gemaakt worden tussen natuurlijke en onnatuurlijke afscheidingen. Als begrenzing van een terrein heeft bijvoorbeeld een haag allerlei voordelen. Hoogte en breedte kunnen steeds weer opnieuw bepaald worden. Groenblijvend of bladverliezend, de haag is al onderdeel van de beplanting. Zelfs strakgeknipt verzacht hij nog de grens. Bij grenzen met een zachte uitstraling zal eerder een interactie tussen weerszijdes ontstaan.

Afbeelding 5.4: Voorbeelden van materiaalgebruik bij erfafscheidingen
Eigen bron, 2004

De derde factor is de toegankelijkheid van de ruimtes. Entrees van ruimtes en bebouwing spelen hierbij een belangrijke rol. Entrees zijn de plekken waar de mens zich van de ene in de andere ruimte begeeft. Waar een fysieke interactie plaatsvindt, vindt automatisch ook een sociale interactie plaats. De sociale interactie hoeft echter niet direct een goed functionerende interactie te betekenen. Korthals Altes (2002) is van mening dat gebouwen en ruimtes goed toegankelijk moeten zijn en dat ingangen van flatgebouwen op een prominente plek aan een straat of plein worden gelegd. *'Leg niet meer dan tien woningen aan één entree zodat bewoners niet anoniem blijven voor elkaar. Maak galerijen als ze er moeten komen zo kort mogelijk, want hoe minder woningen per galerij, hoe groter de kans dat mensen bij mooi weer er hun stoeltje buiten zetten en met elkaar aan de praat komen. Leg trappenhuisen aan de gevel zodat ze daglicht krijgen, dat geeft een prettig veilig gevoel'* (Korthals Altes, 2002).

Afbeelding 5.5: Voorbeelden van toegankelijkheid tussen openbare en private ruimtes
Eigen bron, 2004

Het betreden van een nieuwe ruimte hoeft echter niet altijd door middel van een fysieke entree. Gebodsborden geven in zekere zin ook een entree van een andere ruimte aan. De persoon die een dergelijke ruimte betreedt, wordt bewust gemaakt van een bepaald gewenst gedrag of gebruik binnen deze ruimte. Gebodsborden markeren dus een grens tussen twee ruimtes met een verschillend karakter. Sociale interactie tussen de twee openbare ruimtes wordt op deze manier echter minimaal belemmerd.

Afbeelding 5.6: Voorbeelden van gebruik van borden met betrekking tot toegankelijkheid
Eigen bron, 2004

De drie factoren openheid, materiaalkeuze en verschijningsvorm van de grensafscheidingen en de toegankelijkheid van de ruimtes zijn bepalend voor de mate waarop interactie tussen de sferen van beslotenheid en de openbaarheid mogelijk is. Een hoge gesloten stenen muur zonder entree staat volledig in het teken van de beslotenheid van de private ruimte. Een laag haagje benadrukt juist het aspect van de openbaarheid.

5.2.2 De grens als overgangsgebied

In paragraaf 5.2.1 stond beschreven dat het de moeilijke taak is om de grenzen zo vorm te geven dat het bestaan van het dubbelzijdige karakter ervan duidelijk wordt voor de gebruiker van de ruimtes aan weerszijdes van de grens. De grens waar hierover gesproken wordt, heeft over het algemeen de vorm van een fysieke afscheiding in de vorm van een lijn of smalle strook, bijvoorbeeld in geval van een muur, schutting, hek of haag. In sociale zin hoeft dit echter niet op te gaan, en kan de grens ook gezien worden als een over-

gangszone. De grens wordt dan niet alleen gevormd door de afscheiding, maar ook door de ruimte, die grenst aan de afscheiding.

Sociaal gezien scheidt de grens het private van het openbare en is dus als het ware een grens tussen de ruimte waar de beslotenheid overheerst en de ruimte waar de openbaarheid de overhand heeft. De grens tussen beslotenheid en de openbaarheid kan niet getrokken worden door middel van een lijn en is dan ook geen harde grens. Deze opvatting sluit aan bij het bestaan van een parochiale overgangszone (paragraaf 4.4), waar de beslotenheid en de openbaarheid als het ware in elkaar overlopen. Boomkens (1999) zet in zijn bijdrage *'Van de grote stad ging een onbestemde dreiging uit: hoe grootstedelijk is Nederland'* in *De stad op straat* (Van der Wouden, 1999) het volgende over deze overgangszone uiteen:

'Moderne stedelijkheid biedt de mogelijkheid van een open, onvoorspelbare cultuur, waarin individuen naar believen kunnen circuleren. Die mogelijkheid ligt verrat in de typisch stedelijke confrontatie tussen wonen en openbaarheid, maar die confrontatie bestaat slechts uit bij de gratie van een moeilijk te benoemen intermediaire sfeer, een soort 'tussen- of drempelwereld', waarvan de vruchtbaarheid van de confrontatie en daarmee de levensvatbaarheid van de stad afhangt. Het wonen vormt de basis van de individuele autonomie en intimiteit, de openbaarheid representeert een open, heterogene collectieve uitwisseling van betekenissen, goederen en handelingen, en de tussenruimte vormt de halfprivate, half openbare drempelwereld waarin individu en collectief een wisselwerking met elkaar (kunnen) aangaan. Zonder die drempelwereld blijven individualiteit en collectief van elkaar gescheiden en vervallen zij tot respectievelijk solipsistisch individualisme en anonieme massaliteit, of verdringen zij elkaar juist' (Boomkens, 1999).

Deze uiteenzetting correspondeert met een driedeling openbaar, privaat en parochiaal. De parochiale ruimte krijgt de noemer 'drempelwereld' waar beslotenheid en openbaarheid, of zoals Boomkens het verwoordt 'individualiteit en collectief' een wisselwerking aangaan. Zonder de parochiale overgangszone komt de sociale interactie moeilijker tot stand. In verschillende contexten maar met dezelfde strekking spreken Hajer en Reijndorp (2001) over 'vloeiende ruimte', Van Diepen en Ennen (1997) over 'poreuze grenzen' en 'vertroebeling van grenzen', Bakema over *'the greater meaning of the doorstep'* (Schilt, 2002) en Nio (2002, II) tenslotte over 'zwakke grenzen'. In de publicatie *Vernieuwing Kolenkitbuurt: schetsboek & uitwerkingsregels* (Ten Elsen et al, 2003) wordt in dezelfde lijn het begrip *'encroachment'* geïntroduceerd. Concrete uitwerkingen met betrekking tot de Kolenkitbuurt als onderdeel van de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam worden in deze publicatie aangereikt. In dit uitwerkingsplan blijft de huidige hoofdstructuur van straten en pleinen behouden, maar de monotone woonrijen worden vervangen door gevarieerde blokken met een zogenaamde *'encroachmentzone'* van drie meter aan de straatzijde. De *'encroachmentzone'* wordt omschreven als *'een private overgangszone, die het contact tussen woning en straat herstelt.'* Het daagt bewoners uit om zich weer op straat te wagen en biedt aanleidingen voor spontane sociale interacties, zonder dat het ten koste gaat van de privacy. De *encroachmentzone* kan op verschillende manieren worden vormgegeven, waardoor diversiteit in het straatbeeld ontstaat (Ten Elsen et al, 2003). Door de veelheid aan begrippen omtrent hetzelfde thema, wordt in dit onderzoek het begrip 'zwakke grenzen' ter hand genomen. Het gebruik van dit begrip geeft goed aan dat het hier niet gaat om harde grenzen, maar zwakke grenzen. Zwakke grenzen kunnen dus worden opgevat als de overgangsgebieden tussen bijvoorbeeld de openbare en private ruimtes, waar de sociale interactie een kans krijgt. Zwakke grenzen hebben geen

vaste fysieke verschijningsvorm, maar kunnen bestaan als pleinen, dagmarkten of drukke winkelstraten zijn, maar ook als de straat, stoep en gemeenschappelijk groen in de vroeg-naoorlogse wijken. Juist de zwakke grenzen binnen de vroegnaoorlogse wijken functioneren niet optimaal of ontbreken simpelweg. Bij het oorspronkelijk gebruikte stedenbouwkundige principe van functiescheiding draaide het namelijk om harde grenzen. Het streven van scheiding van functies heeft de mogelijkheden tot het ontstaan van zwakke grenzen beperkt.

Afbeelding 5.7: De encroachmentzone
Bron: Ten Elsen et al, 2003

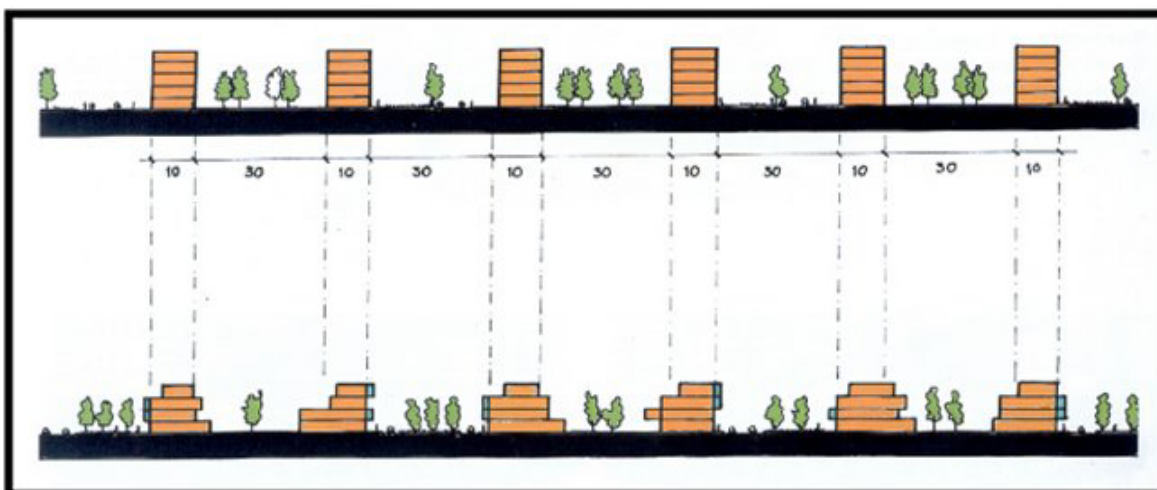
5.3 Interactie tussen openbare en private ruimte binnen de vroegnaoorlogse wijk

In hoeverre krijgt de interactie tussen openbare en private ruimte een kans binnen de vroegnaoorlogse wijk? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het zinvol om de vergelijking van de stedenbouwkundige compositie van de vroegnaoorlogse wijk met de compositie van een muziekstuk te maken (zie paragraaf 4.5).

Bij deze vergelijking spelen de begrippen contrast en ritme een belangrijke rol. De opzet van de vroegnaoorlogse wijken kent een sterk aanwezig ritme. Door het met een vaste regelmaat herhalen van bebouwing met groene tussenruimte, is een duidelijk ritme te voelen. In tegenstelling tot ritme is contrast binnen de vroegnaoorlogse wijken echter weinig tot stand gekomen. Contrast zorgt voor variatie in het ritme, welke enigszins tot stand is gekomen binnen de wijken met een stempelstructuur. Hierbij is differentiatie met betrekking tot verschillende bewonerstypes nagestreefd binnen de wooneenheid. Aangezien deze wijken veelal met dezelfde stempels herhalend zijn volgebouwd, heeft het effect van dit contrast een minder sterke werking. De bouwstijlen van de verschillende woningtypes verschillen weinig van elkaar: modernistische rechthoekige stijlen. Het aanbrengen van details heeft weinig aandacht gekregen bij de afbouw van de woningen als gevolg van de toenmalige woningnood en de praktijk van goedkope systeembouw (paragraaf 2.3.2). Tevens is de invulling van de openbare ruimte contrastarm. De uitspraken in termen van 'veel van hetzelfde', 'saai' en 'sober' kunnen gezien worden in het licht van het geringe contrast in bouwstijlen en openbare ruimtes. Als gevolg van de wederzijdse afhankelijk-

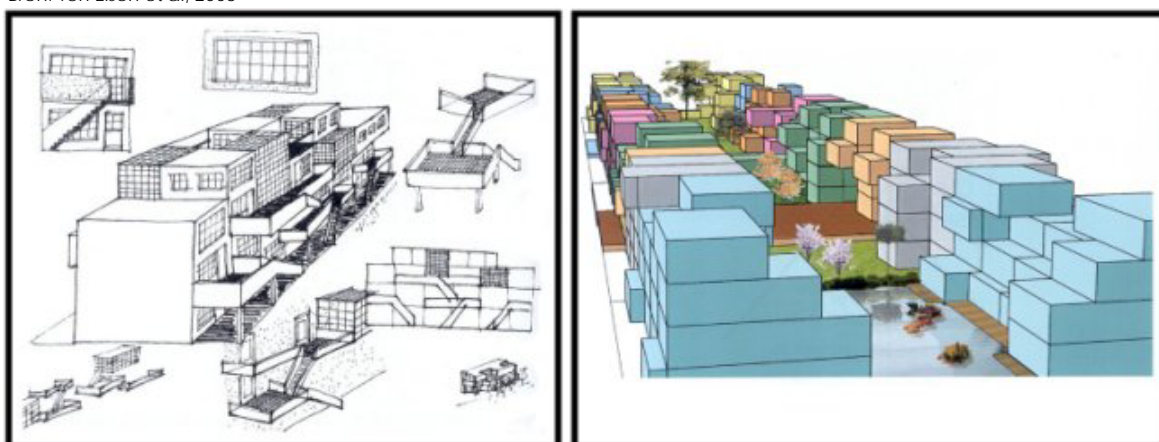

heid tussen ritme en contrast (zie paragraaf 4.5), versterkt het regelmatige ritme de beleving van het geringe contrast. Andersom geldt dezelfde redenering: het geringe contrast versterkt de beleving van het regelmatige ritme en resulteert in uitspraken in termen van 'eentonig' en 'monotoon'. Het aanbrengen van verschillen en contrasten kan volgens Vos (1996) de gebruiks- en belevingskwaliteit verhogen. Een contrastrijke woonomgeving sluit tevens aan bij de huidige heterogene wijksamenstelling.

Afbeelding 5.8: Het aanbrengen van ritme en contrast in het straatbeeld

Bron: Ten Elsen et al, 2003

Afbeelding 5.9 & 5.10: Realiseren van meer variatie

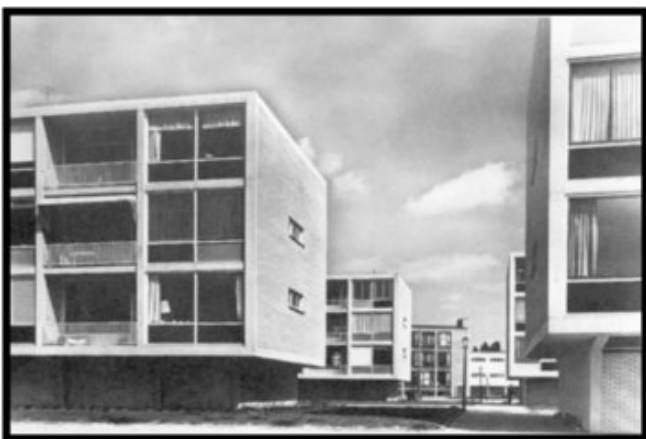
Bron: Ten Elsen et al, 2003

In termen van de muziektheorie kan over de vroegnaarlogse stadswijken worden gesteld, dat de melodie (het ritme) niet heeft geleid tot algemeen gewaardeerde '*gestaltes*' (buurten met stempels of stroken). De '*gestaltes*' verschillen daarvoor te weinig van elkaar, als gevolg van de geringe variatie in 'toonsoorten' (geringe contrast in bebouwing en inrichting en vormgeving van de openbare ruimte). Het gevolg is een 'liedje' (wijk) dat volgens de 'luisteraars' (gebruikers) monotoon en saai wordt bevonden.

De groene openbare ruimtes binnen de vroegnaarlogse wijken hebben vandaag de dag niet meer de functie, die er in de jaren vijftig en zestig aan gekoppeld was, die van gemeenschappelijke tuin en plaats van ontmoeting. De vormgeving en inrichting van de ruimte is contrastarm en fungeert steeds meer als kijkgroen. De groene openbare ruimte functioneert niet als een 'basistoon', die een goede interactie aangaat met de bebouwing, de expressieve noten. De verankering van de gestapelde bebouwing op het maai-

veld is zo gerealiseerd dat deze bebouwing te veel op zichzelf komt te staan. Op veel plekken is er nauwelijks sprake van een overgangsgebied tussen de bebouwing en het maaiveld. Zwakke grenzen (paragraaf 5.2) kunnen de aanhechting van de bebouwing met de openbare ruimte verbeteren, zodat er een verbeterde sociale interactie tussen de 'basistonen' en 'expressieve' noten mogelijk is. Op plekken waar sprake is van privé-tuinen grenzend aan openbaar groen, wordt de interactie tussen privé-tuin en openbaar groen steeds vaker bemoeilijkt door het opwerpen van erfafscheidingen, die de beslotenheid van de private ruimte benadrukken.

Afbeelding 5.11: Slechte aanhechting van bebouwing met maaiveld
Bron: Ibelings, 1996

Afbeelding 5.12: Voorbeelden van een harde grens tussen openbare en private ruimte
Eigen bron, 2004

De komende paragraaf en subparagrafen staan in het teken van de huidige en mogelijk nieuwe vormen van zwakke grenzen binnen de vroegnaoorlogse wijk. Hoe kan met betrekking tot de aanhechting van bebouwing en maaiveld een betere interactie tussen openbare en private ruimte ontstaan? Welke erfafscheidingen houden zowel rekening met de openbaarheid als met de beslotenheid?

5.4 Verschijningsvormen van zwakke grenzen binnen de vroegnaoorlogse wijk

Zwakke grenzen uiten zich op verschillende plekken binnen de vroegnaoorlogse wijk met verschillende verschijningsvormen. Niet altijd is er een zwakke grens aanwezig en niet elke zwakke grens is hetzelfde. De overgang tussen privaat en openbaar kan op veel verschillende manieren geschieden. Enerzijds is dit afhankelijk van de soort bebouwing, eventueel met privé-tuin: grondgebonden, gestapeld, vrijstaand of geschakeld, en anderzijds van het type openbare ruimte aangrenzend aan de bebouwing, met of zonder privé-tuin: openbaar en collectief groen of de stoep met straat.

In tegenstelling tot de oorspronkelijke gedachte achter de vroegnaoorlogse wijk, die het duidelijke onderscheid tussen voor- en achterkant van de woning niet meer bruikbaar achtte – namelijk open verkaveling in plaats van het gesloten bouwblok –, houdt De Josselin de Jong (2004) vast aan de opvatting dat er nog wel degelijk een duidelijk verschil bestaat tussen de achterkant en voorkant van de woning binnen deze wijken. Aan de achterkant van de woningen spreekt De Josselin de Jong over de confrontatie privaat-collectief en aan de voorkant van de woning, die vaak aan de openbare straat is gelegen, is er de confrontatie privaat-openbaar. De overgang privaat-openbaar is een directe overgang en vraagt om een heldere definitie, oftewel bij deze overgang is nauwelijks sprake van een zwakke grens. Aan de achterkant van de woning is de overgang geleidelijker, aldus De Josselin de Jong (2004). De collectieve ruimte waar De Josselin de Jong over spreekt zijn de gemeenschappelijke openbare tuinen. De term 'collectief' wordt door De Josselin de Jong gebruikt om aan te geven dat het hier een ruimte betreft, die in zekere zin toebehoort aan de bewoners van de aangrenzende bebouwing.

In lijn met deze opvatting is in deze paragraaf onderscheid gemaakt tussen privaat-collectieve overgangen (paragraaf 5.4.1) aan de achterzijde en de privaat-openbare overgangen (paragraaf 5.4.3) aan de voorzijde van de woning. Gestapelde woningbouw is van invloed op de mate van collectiviteit van de ruimte. Des te hoger het aantal bewoners aangrenzend aan deze ruimte is, des te collectiever moet deze ruimte opgevat worden. Om deze reden speelt de gestapelde bebouwing een belangrijke rol met betrekking tot overgangsgebieden (paragraaf 5.4.2).

5.4.1 Het private-collectieve overgangsgebied

Binnen de vroegnaoorlogse wijken is het openbaar groen veelvuldig direct tegen de bebouwing aan gesitueerd. De overgang is een directe en hier is nagenoeg geen zwakke grens aanwezig. Vooral waar het gestapelde woningbouw betreft is openbaar groen vaak toegepast als bufferruimte tussen de bebouwing, zoals bij de veelvoorkomende portiek-etage-flats (paragraaf 5.4.2). Deze groene ruimtes kregen de functie van gemeenschappelijke tuinen en dienden ter compensatie voor de bewoners, die niet van een tuin konden genieten. In deze zin kan gesproken worden van collectieve ruimte in plaats van openbare ruimte.

In Rotterdam is de gemeenschappelijke tuin consequent doorgevoerd in de wijk Pendrecht. Deze vormt hier een wezenlijk onderdeel van de wooneenheid, het stramien op basis waarvan de wijk is gerealiseerd. Daarnaast is er nauwe samenhang met het groenplan dat voor de totale wijk werd ontworpen. Bij Pendrecht bestond een duidelijk idee

over de functie van beplanting en groen in de wijk: *'De aanleg van het groen (...) is van bijzondere betekenis. In geen geval mag men de beplanting zien als 'groene aankleding' of als een ondergeschikte begeleiding van de architectonisch-stedenbouwkundige elementen in het plan. Het vormen van continue ruimten, zoals de stedenbouwkundige opzet toont, moet ook voor het beplantingsplan het uitgangspunt zijn'* (Reijndorp, 1994). Lotte Stam-Beese: *'De gemeenschappelijke tuin, ten bate van alle bewoners van het blok, biedt de mogelijkheid om in de bij de woning behorende recreatieve behoeften te voorzien, zoals speelplaatjes, zandbakken voor de kleuters en zitplaatsen voor de toezichthoudende moeders en voor ouden van dagen. (...) Door de stroken langs de straatgevels – vroeger smalle, rommelige en slecht onderhouden voortuinen – door gemeenschappelijke aanleg en onderhoud visueel bij de straatruimte te voegen ontstaat er een belangrijke verbetering van de verhouding van blok tot grondvlak, en daar waar de 'gemeenschappelijke tuin' in 'openbaar groen' zonder in het oog vallende scheiding overgaat, omspoelt de openlucht-ruimte de bouwblokken zodanig, dat er een werking van 'het bouwblok in de ruimte' in plaats van 'het bouwblok als begrenzing van de ruimte' bereikt wordt.'* (Stam-Beese, 1953). Uit dit citaat kan opgemaakt worden dat de open verkaveling de als oplossing werd gezien. Het gesloten bouwblok was verleden tijd. Toch blijken de gemeenschappelijke tuinen in de eerste jaren niet probleemloos. De gazons worden al snel vernield door voetballende kinderen. Met de aanleg van rozenperkjes en het afzetten van de gazons met prikkeldraad probeert men dit te voorkomen (Reijndorp, 1994). Inmiddels zijn de kinderen van de eerste generatie de wijk uit, is de beplanting volgroeid en zijn de oorspronkelijke bewoners op leeftijd en is de samenstelling van de wijk veel heterogener geworden. Actief gebruik van het gemeenschappelijke groen is voor het merendeel veranderd in passief. De gemeenschappelijke tuinen fungeren nu voornamelijk als kijkgroen. Een praktijk die bij deze ruimtes steeds vaker is te zien is het door middel van hekken afsluiten van dit gemeenschappelijke groen. Het verhogen van de beslotenheid en daarmee de veiligheid is hierbij vaak de reden van afsluiting.

Afbeelding 5.13: Hekwerk voor afgesloten gemeenschappelijk groen
Eigen bron, 2004

Door de afsluiting wordt de groene ruimte, die al nauwelijks een functie had, nog meer een verloren ruimte. Het al weinige gebruik wordt door de hekken geheel onmogelijk gemaakt en de ruimte krijgt definitief de functie van kijkgroen.

Afbeelding 5.14 & 5.15: Afgesloten gemeenschappelijke tuinen
Eigen bron, 2004

In de wijk Kraaijhoek-Noord in Papendrecht is met dit in het achterhoofd aan de slag gegaan met de stedelijke vernieuwing. De pleintjes zijn tot verhoogde plateaus omgevormd en vormen nu rustmomenten in de wijk (afbeelding 5.16). De pleinen zijn weliswaar openbaar, maar nu verhoogd. Als je er doorheen loopt, geeft dat een bijzonder gevoel (Westra, 2000). Door van de open ruimte pleinen te maken, krijgt de collectieve ruimte een functie. Ze zijn openbaar, maar als je erop stapt, dan kom je tegelijkertijd op het terrein van een ander, net als bij het Begijnhof in Amsterdam (afbeelding 5.17). Je durft er te lopen, maar je beheerst je wel. De oorspronkelijke gedachte is bij deze opzet niet verlaten. De pleinen geven de ruimtelijkheid waar die gewenst is. Essentieel voor het ontwerp was enerzijds de fijnmazige verdeling van de blokken en anderzijds een goede verdeling tussen openbare en privé groenstroken en openbare pleinen (Westra, 2000).

Afbeelding 5.16: Kraaijhoek-Noord, Papendrecht
Bron: Westra, 2000

Afbeelding 5.17: Begijnhof, Amsterdam
Bron: <http://home.arcor.de/indortmund/amsterdam/begijn.htm>

Landschapsarchitecte Ruys (1981) stelt dat juist doordat ons land in hoofdzaak vlak is, sommige gebieden en ook de daarin liggende tuinen als saai ervaren kunnen worden. Een bestaand hoogteverschil in het terrein, ook al is het maar klein, kan worden uitgebuit door op het laagste punt iets extra af te graven en het hogere gedeelte op te hogen waarmee een bestaand reliëf juist zoveel wordt versterkt, dat het meer accent krijgt (Ruys & Zandvoort, 1981).

Gebruik van reliëf is in de wijk Nieuw-Sloten in Amsterdam toegepast (afbeelding 5.19 & 5.25). In Nieuw-Sloten is veel aandacht besteed aan de openbare ruimte. Bij enkele etagewoningblokken is hier het maaiveld geleidelijk opgehoogd tot aan de eerste laag van de bebouwing. Het maaiveld gaat op deze manier een vloeiende relatie aan met de bebouwing. Juist in de vroegnaarlogse wijken, waar deze aanhechting vaak erg direct is (afbeelding 5.18), kan zo'n geleidelijk hoogteverschil tot een prettigere beleving van het geheel leiden. Een ander voordeel van de geleidelijke ophoging is tevens de mogelijkheid om een privé-terras of -tuin aan te leggen voor de bewoners. Het aan de woning grenzende gemeenschappelijk groen wordt op deze manier duidelijker bij de woning betrokken en zal minder uitnodigen om te gebruiken voor bijvoorbeeld het uitlaten van de hond.

Afbeelding 5.18 & 5.19: Directe harde overgang en geleidelijke overgang tussen openbare en private ruimte
Eigen bron, 2004

Naast gemeenschappelijke tuinen zijn er binnen de vroegnaarlogse wijken ook regelmatig private tuinen aan de achterzijde van grondgebonden woningen gecreëerd. Met de wens van openheid werden deze tuinen oorspronkelijk naar het landschap gekeerd. Afscheidingen werden laag gehouden of soms geheel achterwege gelaten. De gedachte hierachter was het betrekken van de tuin bij het gemeenschappelijke collectieve groen. In deze wijken vervult de private tuin dus mede zijn taak in het openbaar groen. Hoewel er van gescheiden, werken deze privé-terreintjes over de lage omheining mee in het ruimtelijke beeld van de wijk. Een nadeel hiervan is dat de bezitter een van de belangrijkste waarden van deze tuinen ontnomen wordt: de vrijheid, de beslotenheid, de privacy (Bijhouwer en Ruys, 1960). Gesteld kan worden dat in de oorspronkelijke toestand al sprake was van een zwakke grens, welke te veel de openbaarheid benadrukte. Om in een dichtbebouwde buurt die gewenste beslotenheid te verschaffen is geen gemakkelijke taak. Hoge omheiningen rondom een tuin mogen dan de inkijk voorkomen, maar maken tegelijk de openbare ruimte kwetsbaarder. Een middenweg zal gezocht moeten worden bij het vaststellen van afscheidingsvorm. Van belang hierbij zijn de factoren openheid, materiaalkeuze en verschijningsvorm van de erfafscheiding en de toegankelijkheid van de ruimtes aan weerszijdes van de erfafscheiding (paragraaf 5.2.1), waarbij aandacht is voor zowel het bieden van beslotenheid voor de bewoners als het in stand houden van de

openbaarheid van de openbare groene ruimte. Vele verschillende toepassingen zijn denkbaar bij het creëren van een dergelijke erfafscheiding (zie afbeelding 5.3 t/m 5.6).

5.4.2 Portiek-etage-flats

Bij gestapelde woningbouw binnen de vroegnaoorlogse wijken is in de naaste omgeving gemeenschappelijke open ruimte beschikbaar gekomen onder andere als compensatie voor het ontbreken van de eigen tuin (zie paragraaf 5.4.1). Hoe hoger de bebouwing hoe groter de tussenliggende groene ruimte binnen de toenmalige vroegnaoorlogse wijk diende te zijn. Privé-tuinen bij gestapelde woningbouw verliezen veel van hun betekenis, zelfs als men op de begane grond van een portiek-etage-flat woont. Bovenbewoners kijken neer op de privé-tuin en ontnemen er de vrijheid aan. Ditzelfde geldt voor de bewoners direct boven een eerste laag bergingen. Het contact van deze bewoners met het lager gelegen terrein is dan te gering om nog van noemenswaardige waarde te zijn. Bij woonblokken van meerdere etages heeft de eigen tuin dan ook zijn bestaansrecht verloren.

Anders als bij gemeenschappelijk groen bij laagbouw, waar een kleine gemeenschap rondom een tuin woont, is er bij gestapelde bouw geen direct verband tussen de woning en het maaiveld, waardoor het groen voor de bewoners eerder de functie van kijkgroen krijgt. Als gevolg van de ruime opzet van gemeenschappelijk groen verliest deze zijn tuinkarakter en maakt plaats voor een parkachtig karakter (Bijhouwer & Ruys, 1960). Het is ook voor de bewoners van hogere woonlagen van belang dat de voor hun abstracte groene collectieve ruimtes een nieuwe betekenis krijgen. Interactie tussen een woning op grotere hoogte en het maaiveld kan tot stand komen door de realisering van ruimere balkons. Al geldt wel dat hoe hoger de woonlaag is, hoe moeilijker de interactie tot stand komt. De Josselin de Jong (2004) is de mening toegedaan dat de realisering van de hoogbouw met krappe balkonnetjes, 'waar men zowat over elkaars knieën heen moest stappen om een stoel te bereiken', zeer ongepast is geweest. Het contact tussen bewoner en groen wordt op deze manier bemoeilijkt. Des te meer doordat de woongebouwen aan de tuinzijde geen toegangen hebben naar het maaiveld aan hun voet en men er alleen kan komen door de hoofdingang uit te gaan en dan om het gebouw heen te lopen. Men ondergaat de tuin niet als een leefruimte, die bij de woning hoort. 'Verveeld kijken de bewoners uit over deze zinloze leegtes', aldus Ruys (1981). Grote woonbalkons gericht naar dit groen zijn hier onmisbaar. De ruimere woonbalkons herstellen enigszins het contact met het gemeenschappelijk groen. In *Van vensterbank tot landschap* maakt Ruys al in 1981 het belang van balkons duidelijk:

'de voldoening die kamerplanten geven, heeft zijn grenzen door het ontbreken van het buiten-element. Daarom is het van enorme betekenis als we als het ware een gat kunnen slaan in de gevel en naar buiten dringen. Het geeft een gevoel van bevrijding om, ook als je boven woont, een deur open te kunnen gooien. Even kijken hoe het weer is, uit welke richting de wind komt, de buitenlucht inademen. Ook even ontkomen aan het alleen-zijn. Een praatje maken met de burens, terwijl je een stofdoek uitklopt, met je ellebogen op het hekje steunend contact zoeken met de buitenwereld, terwijl je toch veilig op eigen terrein bent.' (Ruys & Zandvoort, 1981)

Naast woonbalkons zijn ook twee andere aanvullende maatregelen denkbaar, ten eerste uitplinten en ten tweede het geleidelijk ophogen van het maaiveld tot aan de eerste

woonlaag. Beide maatregelen creëren een zwakke grens, waarbij meer interactie tussen de openbare en private ruimte kan plaatsvinden.

Afbeelding 5.20 & 5.21: Krappe balkons en ruime balkons
Eigen bron, 2004

Uitplinten is een zogenaamde herdifferentiatie-techniek, waaronder in dit geval het realiseren van woon-, werk- of voorzieningenruimte op de onderste laag – de plint – van een flatgebouw, wordt verstaan. Deze laag had eerst een andere bestemming, meestal een garage of berging. Naar buiten toe leidt zo'n laag tot een gesloten gevelbeeld. De erboven gelegen woningen worden bij het uitplinten relatief ongemoeid gelaten. Ten eerste geeft het realiseren van woon-, werk- of voorzieningenruimte het gebouw een goede uitstraling en een open karakter, daarnaast zijn er goede controlemogelijkheden op de omgeving, waardoor het veiligheidsgevoel kan toenemen. Gooijer (1998) omschrijft meerdere doelen bij het uitplinten. Het realiseren van woningen voor nieuwe doelgroepen en het verbeteren van de sociale leefomgeving door aanpassing van de ontsluitingstructuur van het flatblok. De woningen op de begane grond kunnen namelijk een eigen entree krijgen. Tevens wordt het verbeteren van de woonomgeving en de relatie tussen woning en woonomgeving als belangrijk doel genoemd.

Afbeelding 5.22: Open plint na uitplinten
Bron: <http://www.nationalerenatieprijs.nl>

Afbeelding 5.23: Gesloten plint
Eigen bron, 2004

De tweede maatregel, het ophogen van het maaiveld tot aan de eerste woonlaag, welke tevens in paragraaf 5.4.1 naar voren kwam, is net als uitplinten een manier waarop het contact tussen bebouwing en woonomgeving hersteld wordt.

Afbeelding 5.24: Geleidelijke ophoging van het maaiveld in Nieuw Sloten, Amsterdam
Eigen bron, 2004

Bij de bovenliggende woonlagen komt de interactie met de openbare ruimte moeilijker tot stand dan bij de eerste lagen. In paragraaf 5.2.1 werden reeds enkele door Korthals Altes (2002) voorgestelde maatregelen genoemd die betrekking hebben op bovenliggende woonlagen en van positieve invloed kunnen zijn op de interactie tussen openbare en private ruimte. Zo zouden de galerijen zo kort mogelijk gehouden moeten worden, zodat de kans groter is dan mensen bij mooi weer hun stoeltje buiten zetten. Trappenhuisen dienen aan de gevel gelegd te worden, zodat ze daglicht krijgen wat weer als prettig ervaren kan worden door de gebruiker, aldus Korthals Altes (2002).

5.4.3 Het private-openbare overgangsgebied

De voorzijde van de woning heeft een andere functie dan de achterzijde. De voorkant vormt de directe schakel tussen buitenwereld en privé-bestaan. Vooral in de vroegnaarlogse wijken is het voorerf vaak erg klein of heeft de woning slechts een kleine verhoging aan de gevel, die meer wegheeft van een drempel. In geval van gestapelde woningbouw ontbreekt in de meeste gevallen de private voortuin en zijn een soort van openbare perken of plantenbakken geplaatst.

Afbeelding 5.25 & 5.26: Ontbreken van voorerf in Pendrecht, Rotterdam en Schalkwijk, Haarlem
Eigen bron, 2004

Voornamelijk binnen de vroegnaoorlogse wijken die bestaan uit een groot aandeel grondgebonden woningen zoals het Soesterkwartier in Amersfoort en Velsen-Noord zijn kleine voortuintjes naast elkaar geschakeerd in een rij langs de gevel. Elke voortuintje heeft een ander karakter. Het ene tuintje is een bloemenpracht, terwijl een ander tuintje meer wegheeft van een Engelse kasteeltuin in het klein. Het beeld dat de wandelaar hier te zien krijgt is zeer levendig. Het vrij laten van de bewoners maakt het voor de voorbijganger mogelijk al wandelend zich te verbazen over de veelheid aan opvattingen en het verschil in smaak.

Afbeelding 5.27: Voorbeelden in variatie bij de invulling van het voorerf
Eigen bron, 2004

In plaats van voortuintjes in eigen beheer is een gezamenlijke aanpak van voortuinen ook een mogelijkheid. Door eenzelfde haag te nemen en die op dezelfde hoogte te snoeien, krijgt de straat een rustiger beeld, terwijl toch iedereen achter de heg zijn hartstochten op tuingebied kan botvieren (Ruys & Zandvoort, 1981). Door lokale overheden worden soms beperkingen opgelegd of althans pogingen gedaan een zekere eenheid te bereiken in al die aaneengeregen lapjes grond. Het gaat dan niet om ieder voor zich, maar om het totaalbeeld voor allen. Soms lukt het de gemeente om alle afscheidingen gelijk te krijgen, dezelfde hekjes of hagen, soms laat de gemeente de voortuintjes in een hele wijk gezamenlijk aanleggen en onderhouden. De behoefte van de overheid om dergelijke zaken te willen opleggen, kan tot frustraties bij de bewoners leiden. Vooral in de huidige individualistische maatschappij is het daarom de vraag of deze aanpak nagestreefd zou moeten worden. Een voordeel van een gelijke aanpak is dat het straatprofielen rustig worden gehouden en de straat hierdoor geen overvolle indruk maakt (Westra 2000). Daarnaast heeft niet elke bewoner de behoefte om de eigen voortuin te onderhouden, zoals uit afbeelding 5.28 blijkt.

Afbeelding 5.28: Voorbeelden van verwaarloosde voorerven
Eigen bron, 2004

In geval van woningen zonder voorerf komen hier en daar private initiatieven van bewoners voor. De bewoners doen pogingen om middels bloempotten, een tuinbank tegen de gevel of klimplanten een soort van voorerf te claimen. Net als bij de voortuintjes, brengen deze initiatieven een verlevendiging van het straatbeeld tot stand (afbeelding 5.29).

Afbeelding 5.29: Voorbeelden van particuliere initiatieven bij ontbreken voorerf
Eigen bron, 2004

Naast de voortuinen zijn aan de voorzijde van de woningen binnen de vroegnaoerlogse wijken regelmatig groenstroken te vinden. Ruys en Bijhouwer stellen al in 1960 in hun publicatie *Leven met groen in landschap, stad en tuin*, dat in veel gevallen de plantstroken te breed, te mateloos, maar het gras te klein is gemaakt, zodat kinderen er niet kunnen spelen. Deze gras- en plantstroken hebben in deze vorm geen bruikbare functie. Daarnaast hebben de stroken vaak een zodanig ongunstige ligging, dat ze moeilijk als individueel groen te behandelen (zie afbeelding 5.30).

Afbeelding 5.30: Voorbeelden van nagenoeg functieloze groenstroken
Eigen bron, 2004

5.5 Parken

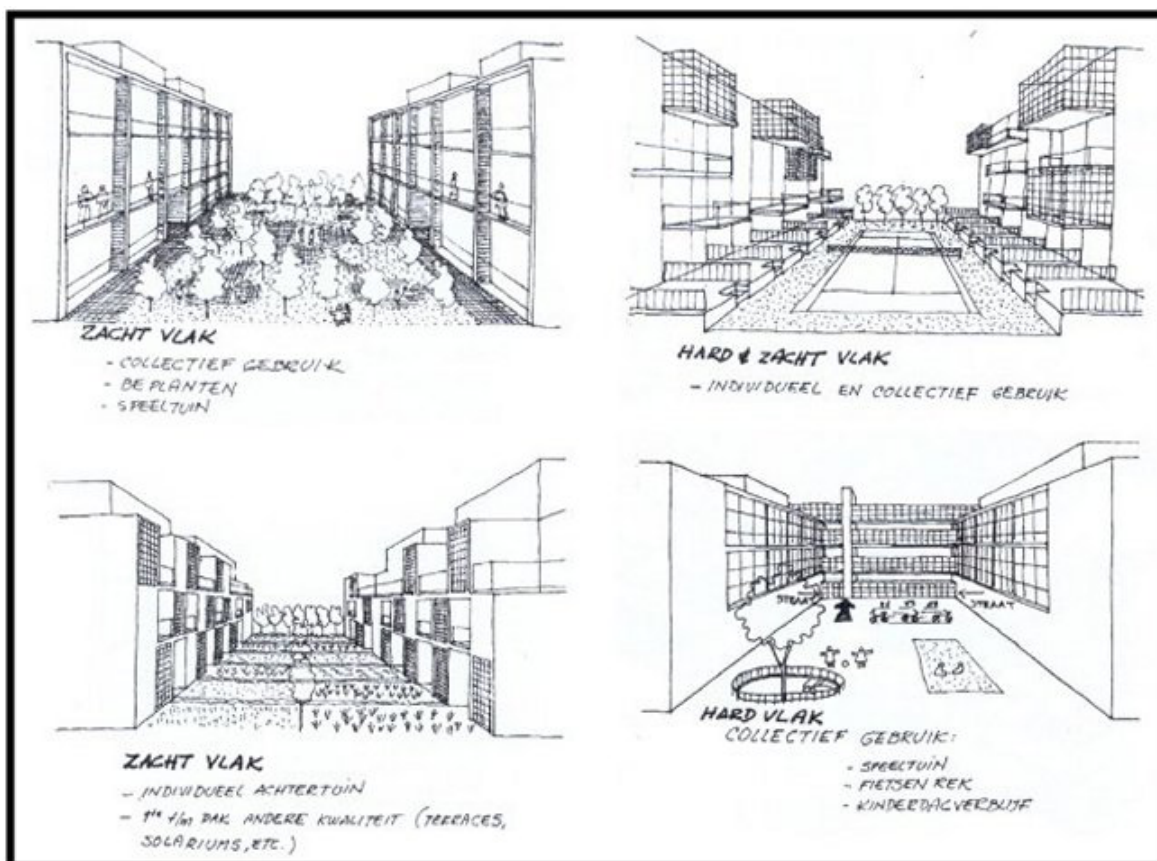
Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, waarin grote woongebieden werden toegevoegd aan de vooroorlogse stad, is het aantal stedelingen, dat voor hun ontspanning in de open lucht afhankelijk is van parken, sterk afgenomen. Het autobezit heeft het bezoek van het buitengebied mogelijk gemaakt. Hier komt nog bij dat de gemiddelde woningbezetting is afgenomen. De grote volksparken, die oorspronkelijk waren ingericht voor intensief jaarrond gebruik, worden steeds korter en steeds sterker voor individuele of juist supermassale vormen van ontspanning gebruikt: wandelen, skaten, joggen of sportconcerten. De grote groene parken in de naoorlogse wijken liggen er gedurende het grootste deel van het jaar leeg en verlaten bij (De Josselin de Jong, 2002). De Josselin de Jong (2004) stelt dat als gevolg van de grote hoeveelheid openbare ruimte de parken in de vroegnaoorlogse stadswijken extensief worden gebruikt. Hij vraagt zich af waarom parken, die alleen worden gebruikt voor het uitlaten van de hond, niet opgeheven worden. Hij maakt een onderscheid tussen stadstuinen en stadsparken. Het stadspark is een duidelijk begrensde ruimte van enig formaat met een multifunctionele, min of meer geprogrammeerde uitstraling en een gecultiveerd karakter. Stadsparken zijn daarnaast openbaar

zonder voorwaarden en de gebruikers zijn anoniem en het gebruik is afwisselend individueel of collectief en gericht op contact. De stadstuin krijgt de definitie:

'een zeer duidelijke begrensde, helemaal of gedeeltelijk afsluitbare groene ruimte op toevallige locaties; de tuin is een zwervende categorie dus zonder nadrukkelijke verankering in de stedenbouwkundige zin, monofunctioneel of monothematisch opgezet en veranderbaar in tijd, met een gecultiveerd, verzorgd, intensief beheerd karakter en wekelijkse onderhoudscycli ('knippen en vegen'); openbaarheid is over het algemeen onder voorwaarden op basis van een uitbestede verantwoordelijkheid; gebruik richt zich naar seizoenen, gebruikers zijn leden en belanghebbenden die actief willen doen of wandelaars die beseffen dat ze op bezoek zijn.' (De Josselin de Jong, 2002)

De Josselin de Jong (2004) stelt dat binnen de vroegnaoorlogse wijken incidenteel knooppunten van samenkomst gewenst zijn. Deze kunnen de vorm van de bovenstaande omschreven stadstuinen krijgen. Deze tuinen hebben een omsloten karakter en zijn vooral bedoeld voor rustig en meer individueel gebruik: genieten van de schoonheid van de tuin, in stilte een boek lezen in de zon of zomaar een praatje aanknopen met een andere bezoeker (De Josselin de Jong, 2004). Voor intensiever en meer massaal gebruik lenen zich de stadsparken en pleinachtige ruimten.

Afbeelding 5.31: Voorbeeldschetsen van stadstuinen
Bron: Ten Elsen et al, 2003

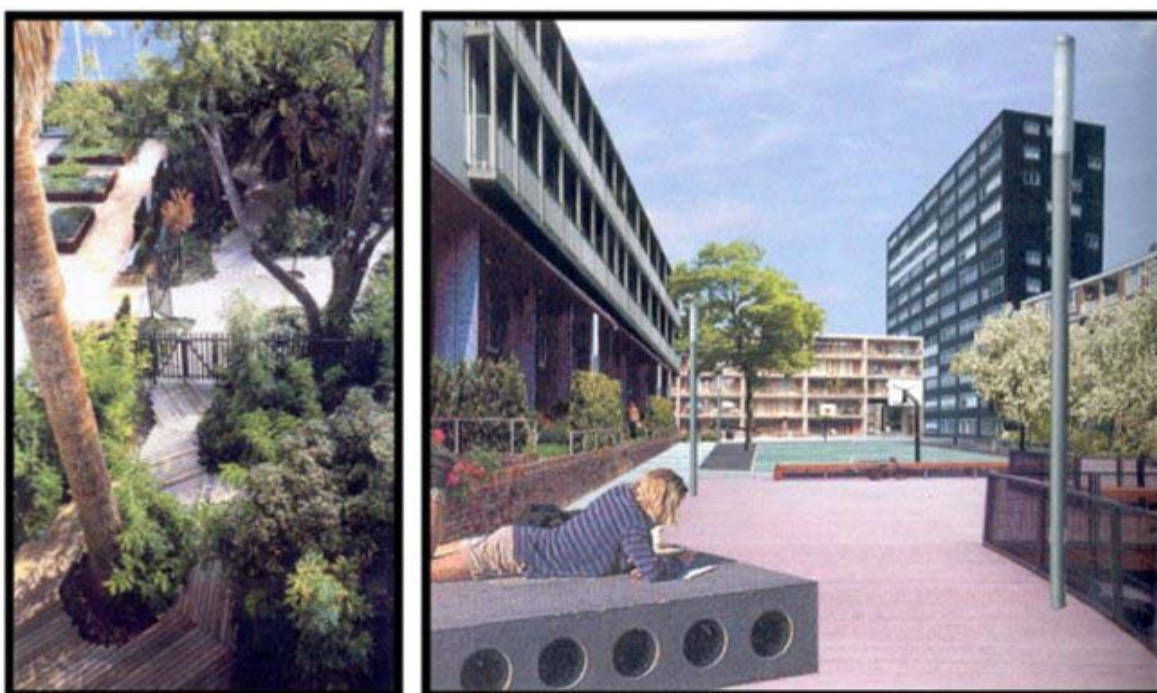
Ruys vraagt zich al in 1981 in haar publicatie *Van vensterbank tot landschap* af of het niet beter zou zijn plaats en karakter van elk park afhankelijk te stellen van toevallige omstandigheden. *'Hier na afbraak van enkele huizen een alternatief groentetuintje midden in de wijk, daar onverwachts op een open plek een rommelspeelplaats'* (Ruys & Zandvoort,

1981). Veel parken zijn vastgesteld volgens vaste normen met betrekking tot het aantal mensen op een bepaalde afstand en het aantal vierkante meters voor een bepaalde groep bewoners.

Binnen de verkaveling van de vroegnaoorlogse wijken zijn de incidentele compacte stadstuinen parken op een goede manier in te passen. Het ruim aanwezige gemeenschappelijke groen kan op bepaalde plekken getransformeerd worden naar een stadstuin. Vooral het gemeenschappelijk groen dat op dit moment te vinden is achter afgesloten hekken is hier geschikt voor (paragraaf 5.4.1). De inrichting van deze stadstuinen moet direct duidelijkheid scheppen in het beoogde gebruik. Daarnaast is het onderhoud en beheer van dergelijke tuinen van groot belang. Zonder een goed beleid is kans op verval groot. Dat openbaar groen kwetsbaar is en snel in verval kan raken, tonen de vroegnaoorlogse wijken aan. De Josselin de Jong (2002) stelt dat de budgetten voor inrichting en onderhoud die voor deze wijken worden gehanteerd, tekort schieten. In de jaren tachtig zijn de onderhoudsbudgetten met maar liefst dertig procent gekort. Dit had niet een krimp van het areaal, maar wel een afname van de onderhoudsintensiteit tot gevolg. Duur, zeldzaam of exotisch sortiment is verwijderd en vervangen door een eenvoudiger, veelal inheemse beplanting. Daarnaast zijn Nederlandse onderhoudsbudgetten voor groenvoorzieningen erg bescheiden in vergelijking met het buitenland (De Josselin de Jong, 2002).

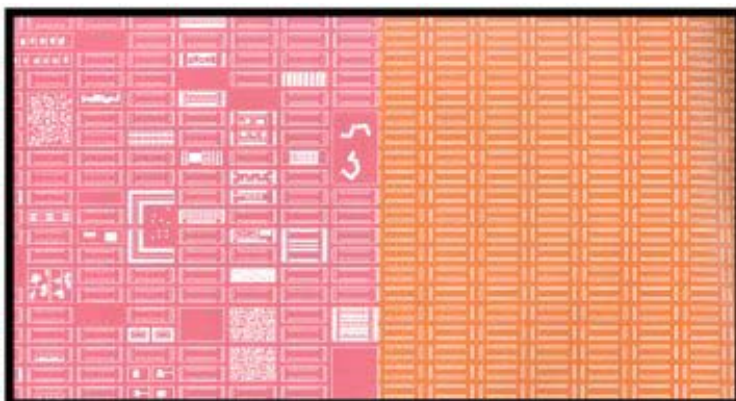

Afbeelding 5.32 & 5.33: Voorbeelden van stadstuinen
Bron: Ten Elsen et al, 2003 & Devolder, 2002

Afbeelding 5.34: Voorbeeld van een stadstuin
Bron: Ten Elsen et al, 2003 & Devolder, 2002

Het onderzoek over de algemene kenmerken van pleinen (Hermans et al, 2004) wijst uit dat een goede omsluiting van openbare ruimte – hier een stadstuin – de beleving van intimiteit van een dergelijke plek kan verhogen. Dit is in lijn met de duidelijke begrenzing die de stadstuin volgens De Josselin de Jong dient te hebben. Een voorwaarde is echter dat de vormgeving van deze omsluiting niet de toegankelijkheid in grote mate vermindert. Een terugkeer naar het gesloten bouwblok is niet de bedoeling en zou voorbij gaan aan de gedachten die ten grondslag lagen aan de vroegnaarlogse wijken.

Afbeelding 5.35: Abstracte weergave van een incidentele aanpak van stadstuinen met behoud oorspronkelijk karakter
Bron: Devolder, 2002

5.6 De wijkrand

De vroegnaarlogse wijken waren in de meeste gevallen niet bedoeld als satellietsteden of als tuinsteden in de betekenis die Ebenezer Howard daaraan gaf (zie paragraaf 2.2.1). De bewoners hoorden bij de stad en zouden volledig deel kunnen nemen aan het stedelijke leven. Toch is de verbinding tussen de uitbreidingswijken en de oude stad niet altijd op een juiste manier tot stand gekomen. De wijken die onder duidelijke invloed van de wijkgedachte zijn ontstaan (zie paragraaf 2.3.1), zoals de Rotterdamse Zuidelijke Tuinsteden Zuidwijk, Pendrecht en Lombardijen nemen hier een duidelijke positie in. In de sociale en planologische opzet werd vastgehouden aan het idee om de gewenste wijksamenhang te vertalen in een gebouwde vorm. De wijken tellen elk ongeveer 6.000 woningen en kennen een eigen centrum met winkels en voorzieningen (Reijndorp, 1994). De stedenbouwkundige opzet van de wijken is naar-binnen-gekeerd. De beredenering hierachter was zo dat de bewoners de wijk als primair gebied voor het dagelijkse leven zouden gebruiken en

dat hierdoor een gemeenschapsgevoel zou ontstaan. Aan de randgebieden van de wijk werd weinig aandacht besteed. De architect Van Tijen ontwierp langgerekte flatwanden aan de rand van de Zuidwijk, welke de wijk als het ware afsloot van het omliggende gebied (afbeelding 5.36). Van Tijen bracht met deze gesloten wanden de wijkgedachte tot uiting (Westra, 2000). De entrees tot deze wijken kregen tevens weinig aandacht in de ontwerpen. De Josselin de Jong (2004) betitelt deze entrees tot de wijk dan ook als 'dienstingangen'. De entrees zijn vaak onduidelijk vormgegeven en op onlogische plekken gesitueerd, bijvoorbeeld in de vorm van onderdoorgangen onder spoorlijnen of wegen door.

Afbeelding 5.36: Gesloten flatwand Zuidwijk, Rotterdam
Bron: Westra 2000

Aan de buitenkant van de vroegnaarlogse wijken zijn vaak fysieke barrières in het landschap te vinden, zoals kanalen, waterlopen, spoorwegen of snelwegen. De toenmalige gedachte was dan ook dat de uitbreiding van de stad in die richting voor langere tijd klaar was. De barrières zijn bepalend voor de richting waarin de verstedelijking plaatsvindt. Aan de wijkrand naast de barrière ontstaat vaak een ruimte met een onduidelijke identiteit. In dit soort zones zijn typisch perifere functies te vinden zoals volkstuinen, sportparken en weinig representatieve bedrijven, maar wordt soms ook ingevuld door een onbeheerde en slecht onderhouden ruimte. Hiermee groeit een situatie waarin weliswaar een duidelijke grens aanwezig kan zijn, maar waarin het stedelijke gebied op een niet representatieve manier is afgerond. Dit komt omdat met zich voorheen weinig heeft bekommerd om de vormgeving van dit grensgebied (Baeten & De Bruijn, 1997).

Afbeelding 5.37: Voorbeelden van barrières aan de wijkrand
Eigen bron, 2004

Door de slechte aanhechting van vroegnaoorlogse wijken met het oude dan wel met het recentere stedelijke weefsel, blijven de wijken in zekere zin het karakter van buitenwijken houden. Zelfs wanneer de wijken zijn ingebouwd in een groter stedelijk geheel. Door de komst van de auto en in de grotere steden de metro is de reistijd tot het centrum afgenomen. In Rotterdam is het verschil met de stadsvernieuwingswijken de uitloop naar het groen. De ligging van de wijken Zuidwijk, Pendrecht en Lombardijen is niet slecht. Niet te stedelijk en niet te suburbaan: een ambivalent karakter. Voor de Zuidelijke Tuinsteden gelden reistijden van circa twintig minuten naar het stadscentrum. Het is de vraag of recentere stadswijken deze ambivalentie kunnen bieden (Reijndorp, 1994). Binnen het nieuwe stedelijke weefsel zullen de vroegnaoorlogse stadswijken een open en groen karakter koppelen aan een aantal voordelen van stedelijk wonen. Het ambivalente karakter dat ze altijd hebben gehad, wordt sterker. Deze ambivalentie in mate van stedelijkheid zal wel eens de meest positieve en duurzame kwaliteit kunnen worden van de vroegnaoorlogse stadswijken, en daarmee de beste garantie voor hun positie als deel van de stad.

Afbeelding 5.38: Groene buitenwijk-karakter van de vroegnaoorlogse stadswijk
Eigen bron, 2004

Het ambivalente karakter van de vroegnaoorlogse wijken wordt echter op dit moment niet optimaal uitgedragen. Een betere verbinding met het omliggende gebied hoeft niet te betekenen dat het ambivalente karakter verloren gaat. Baeten & De Bruijn (1997) stellen dat grenszones met een duidelijke vormgeving en bestemming bijdragen tot de leefbaarheid en de herkenbaarheid van het aangrenzende gebied. Door hun ligging en karakter bezitten grenszones kwaliteiten die gebruikt kunnen worden om het imago en de herkenbaarheid van de naastgelegen wijk te verbeteren. Zij pleiten daarom om wijkranden met zorg te benaderen (Baeten & De Bruijn, 1997).

Afbeelding 5.39: Stedelijke karakter van de vroegnaoorlogse stadswijk met snelle verbindingen met omliggende stedelijk gebied
Eigen bron, 2004

Afbeelding 5.40: Ontwerptekening met aandacht voor de wijkrand
Bron: Ten Elsen et al, 2003

5.7 Conclusie

Openbare en private ruimtes komen tot stand door de oprichting van grenzen. Het oprichten van grenzen zorgt enerzijds voor de beslotenheid van de private ruimte en anderzijds beschermen ze op openbare ruimte tegen private elementen, die de openbaarheid ondermijnen. De grens werkt dus beide kanten op en kan gezien worden als scheiding van de openbaarheid en beslotenheid. De grens is vaak vormgegeven door middel van een harde fysieke barrière, zoals een hek, muur of schutting. In sociale zin kan de grens echter worden gezien als een overgangszone. De grens wordt dan niet alleen gevormd door de afscheiding, maar ook door de ruimte, die aan de afscheiding grenst. Openbaarheid en beslotenheid zijn niet twee fysiek van elkaar te scheiden ruimtes en lopen in zekere zin in elkaar over. Om deze reden kan de grens benaderd worden als overgangsgebied. In tegenstelling tot een harde grens, kan hierdoor beter gesproken worden over een zwakke grens. Bij deze zwakke grenzen kan sociale interactie tussen openbare en private ruimte ontstaan. Deze sociale interactie is afhankelijk van drie factoren met betrekking tot de erfafscheiding. De mate van openheid, het materiaalgebruik en verschijningsvorm en ten derde de toegankelijkheid van de ruimtes aan weerszijdes van de erfafscheiding spelen een belangrijke rol.

Gekeken naar de vroegnaoorlogse wijken kan gesteld worden dat deze sociale interactie tussen de openbare ruimte en de private ruimte niet optimaal tot stand komt. Bij de analyse van de overgangsgebieden kan een goede vergelijking van de stedenbouwkundige met de muzikale compositie gemaakt worden. Gesteld kan worden dat de aanhechting van maaiveld en bebouwing niet goed functioneert. Door de slechte verankering van de bebouwing op het maaiveld komt de private bebouwing als het ware te veel op zichzelf te staan, vergeleken met een muziekstuk waarbij de basistoon en noten onsamenhangend zijn. Een geleidelijke overgang tussen openbaarheid en beslotenheid mist hier. Door de openheid binnen de vroegnaoorlogse wijken komen de openbare en private ruimte als het ware te dicht naast elkaar te liggen. Als gevolg van deze situering van ruimtes kunnen bewoners de openheid als een tekort aan beslotenheid gaan ervaren. De ongewenste openheid wordt als gevolg van het opwerpen van schuttingen en met hekken afsluiten van openbaar groen verminderd. Als gevolg hiervan ontstaan nieuwe harde grenzen, die de voorheen vaak ook al directe overgang tussen openbare en private ruimte vervangt. De openbare ruimte, die door zijn geruime aanwezigheid en vaak passieve gebruik al niet optimaal functioneerde, wordt hierdoor nu nog kwetsbaarder. De wens van een hoger niveau van privacy is hier ten koste gegaan van het niveau van openbaarheid.

Naast het belang van een betere overgang tussen bebouwing en maaiveld zijn contrast en ritme twee belangrijke aanvullende aspecten. Contrast en ritme zorgen voor variatie binnen de compositie. Zonder variatie komt de onsamenhangendheid van de compositie nog duidelijker naar voren. Binnen de vroegnaoorlogse wijken is de grote uniformiteit in bebouwing daarom ook een punt van aandacht.

Bij de mogelijke oplossingen is onderscheid te maken in het type overgangsgebied. De Josselin de Jong (2004), maakt hierbij onderscheid in de voorkant van de woning met een privaat-openbare confrontatie en de achterzijde van de woning met een privaat-collectieve confrontatie. Daarnaast vraagt gestapelde bebouwing om een eigen benadering, door de aparte relatie die dit soort bebouwing in de vroegnaoorlogse wijken met de openbare ruimte aangaat. Naast op de bebouwing gerichte oplossingen zijn ook er mogelijkheden te bedenken voor de openbare ruimte. Door de geringe variatie in invulling van het openbaar groen binnen de vroegnaoorlogse wijken behoort diversificatie van deze ruimte, door middel van het creëren van incidentele stadstuinen met een bepaalde mate van omslotenheid, tot de mogelijkheden. Tenslotte is aandacht nodig voor de wijkranden, die door de hernieuwde positie van de vroegnaoorlogse wijken binnen het stedelijke weefsel, nu een belangrijke rol spelen met betrekking tot het uitdragen van het imago van de wijk binnen de stad.

In dit hoofdstuk is geprobeerd de kern van de problematiek omtrent de grenzen binnen de vroegnaoorlogse stadswijk te vatten en te analyseren. De grenzen en overgangsgebieden zijn benaderd met behulp van sociologische, landschapsarchitectonische, stedenbouwkundige en geografische opvattingen. In de vorige vier hoofdstukken is van de oorspronkelijke basisgedachtes achter de vroegnaoorlogse wijken en de naoorlogse sociaal-maatschappelijke situatie, via de huidige sociaal-maatschappelijke context, gewerkt naar een voor deze wijken relevante benadering van de openbare en private ruimtes. Uiteindelijk zijn in dit hoofdstuk de overgangsgebieden tussen de openbare en private ruimtes en de bestaande problematiek hierbij geanalyseerd. In de volgende twee hoofdstukken worden de algemene conclusies (hoofdstuk 6) en de oplossingsrichtingen (hoofdstuk 7) geformuleerd.

6 Algemene conclusies

De vroegnaoorlogse wijken nemen een unieke positie in binnen de Nederlandse woningbouwgeschiedenis. Stedenbouwkundige stromingen, maatschappijvisies en de specifieke naoorlogse sociaal-maatschappelijke context liggen hieraan ten grondslag. Ten eerste is de Tuinstadgedachte van Howard van duidelijke invloed geweest. De grote rol van de openbare groene ruimte is hier kenmerkend voor. De tweede vooroorlogse stroming van belang is het Nieuwe Bouwen, met als verlengstuk hierop het CIAM-gedachtegoed, waarbij het functionele aspect centraal staat. Het waren vooral de hygiënische eisen die de uitgangspunten bepaalden: licht, lucht, zon, ruimte, gezondheid en efficiëntie. Het gesloten bouwblok was verleden tijd en werd vervangen door een open bebouwingswijze met veel open ruimte. De groene ruimte stond in het teken van ontspanning en recreatie. Het Nieuwe Bouwen heeft de verhouding tussen openbare en private ruimte veranderd. De Tuinstadgedachte sloot aan bij het Nieuwe Bouwen op die manier dat de openheid van het Nieuwe Bouwen een groene openbare invulling kreeg.

Na de Tweede Wereldoorlog leefde meer dan ooit het verlangen de krachten te bundelen voor de opbouw van een nieuwe samenleving. De angst was groot dat de steden zouden uitgroeien tot agglomeraties van afzonderlijk levende mensen die zich van de massa verloren voelden (Van Schendelen, 1997). De ongebeheerde groei van de stad wordt bij de Wijkgedachte bestreden door de stad zelf opnieuw te modelleren, zowel ruimtelijk als sociaal. Het begrip 'gemeenschap' stond binnen de Wijkgedachte centraal. De bewoner van de wijk zou zich in de eerst plaats burger van zijn wijk moeten voelen, de verschillende wijken tezamen zouden de stad vormen (Van Schendelen, 1997). In fysiek-ruimtelijke vorm komt de Wijkgedachte het sterkst tot uitdrukking door de toepassing van de wooneenheid of de stempel. De gemeenschappelijke tuin stond bij de Wijkgedachte in het teken van sociale ontmoeting. De Wijkgedachte moet in het kader van de vroegnaoorlogse sociaal-economische situatie geplaatst worden. De naoorlogse woningnood zorgde ervoor dat er voortdurend is gestreefd tot een grotere bouwproductie te komen met kleinere aantallen geschoolde krachten, minder manuren en minder schaarse materialen. Naast een sterke rationalisatie in de traditionele bouw heeft dit geleid tot de opkomst van de systeembouw: de industriële productie van woningen. De architectonische en stedenbouwkundige opzet van de vroegnaoorlogse woonwijken werd meer gedomineerd door de eisen van techniek en economie en niet door de architectonische en stedenbouwkundige creativiteit. Kwantitatieve overwegingen stonden voorop. De efficiëntie van de vroegnaoorlogse woningbouwpraktijk was daarnaast goed te combineren met het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen.

Nu circa vijftig jaar later is de vroegnaoorlogse stadswijk in een geheel ander daglicht komen te staan. De jonge, nieuwe bewoners van de vroegnaoorlogse stadswijken verschillen met de eerste generatie niet zozeer naar sociaal-economische positie, als wel naar toekomstverwachtingen. Hetzelfde product dat in de jaren vijftig voor gezinnen een 'reuze vooruitgang' was, is voor starters nu een 'aardig begin' (Reijndorp, 1994). De sociaal-maatschappelijke trends hebben ervoor gezorgd er voor dat de vroegnaoorlogse wijken vandaag de dag niet meer optimaal functioneren. Het imago van de wijken is het geding

Ten eerste heeft de individualisering van het individu en de daarmee samenhangende heterogenisering van de bevolking de collectiviteit en homogene bevolkingssamenstelling van de jaren vijftig vervangen. Ten tweede is er sinds de jaren zestig een bijna voortduren-

de welvaartstijging te constateren. Het gestegen welvaartsniveau samen met de heterogenisering van de bevolking hebben ervoor gezorgd dat het wensen- en eisenpakket van de bewoners veelzijdiger is geworden. Deze veelzijdigheid botst met de overheersende uniformiteit in de woningbouw van de vroegnaoorlogse wijken, welke als resultaat van het Nieuwe Bouwen en de vroegnaoorlogse sociaal-economische context gezien moet worden. Het ontwerp van de openbare ruimte en bebouwing speelt te weinig in op de specifieke en veranderde bevolkingssamenstelling en de wijze waarop de heterogene bevolking de openbare ruimte gebruikt en beleeft (Nio, 2002, I).

De openheid van de vroegnaoorlogse wijken wordt binnen de huidige maatschappelijke context steeds vaker als een probleem ervaren. Een heterogene bewonerssamenstelling veroorzaakt de behoefte aan een bepaalde mate van afstandelijkheid. Dit is nodig om het samenwonen van verschillende culturen en leefstijlen mogelijk te maken. Juist deze gewenste sociale afstandelijkheid komt binnen de vroegnaoorlogse wijk met open verkaveling moeilijk tot stand. De openbaarheid overheerst boven de beslotenheid. Fysieke maatregelen om het niveau van privacy te verhogen zijn steeds vaker te signaleren. Op deze plekken worden de openbare en private ruimte sterker van elkaar gescheiden bijvoorbeeld door middel van gesloten hekken of opgeworpen schuttingen. De openbare ruimte, die door zijn geruime aanwezigheid en 'functieloze' invulling al niet optimaal functioneerde, kan hierdoor nog kwetsbaarder worden.

Naast de sociaal-maatschappelijke veranderingen heeft de wijk tevens een andere positie binnen de bestaande stad ingenomen. Voorheen gelegen aan de rand van de stad, zijn de vroegnaoorlogse stadswijken een centralere positie gaan innemen binnen het stedelijke weefsel. Nieuwe buitenwijken of industriegebieden zijn gerealiseerd aan de buitenrand van de wijken. Onder invloed van de Wijkgedachte zijn de wijken als zelfstandige eenheden tot stand gekomen. Doordat de wijk als leefwereld voor de wijkbewoners diende, worden deze wijken gekenmerkt door een naar-binnen-gekeerdheid. Aan de randgebieden van de wijk werd weinig aandacht besteed, zoals blijkt uit de situering van entrees op onlogische plekken. Aan de buitenzijde van de wijken is weinig aandacht besteed door de gedachte dat uitbreiding van de stad in die richting voor langere tijd klaar was. Spoorlijnen of snelwegen zijn vaak op deze plekken te vinden.

Het verslechterde imago van de vroegnaoorlogse wijk is in dit onderzoek gekoppeld aan de overgang tussen openbare en private ruimte. Daarnaast is tevens aandacht geschonken aan de overgang tussen de vroegnaoorlogse wijk als geheel en het omliggende stedelijke gebied. De geconstateerde problemen laten zich in het kort omschrijven als:

1. Het verdwijnen van de openbaarheid als gevolg van het streven naar meer beslotenheid;
2. het ontstaan van nagenoeg functieloze openbare ruimte, als gevolg van ingrepen, die het doel hebben de beslotenheid te vergroten;
3. een tekort aan variatie met betrekking tot de relatie tussen openbare ruimte en bebouwing als gevolg van grote uniformiteit in de woningvoorraad en verkaveling;
4. slechte aanhechting van de wijk met het omliggende stedelijke gebied.

Analyse van de problematiek

De eerste twee problemen werken elkaar in de hand. Enerzijds wordt het tekort aan beslotenheid verminderd door de openbaarheid te verminderen en anderzijds ontstaat door de verminderde openbaarheid een meer functieloze openbare ruimte. De kern van de relatie tussen openbaar en privaat heeft betrekking op deze tegenstrijdigheid. De kern van de relatie tussen openbaar en privaat kan afgeleid worden uit een kernzaak van de sociale filosofie: de relatie tussen het individu en de samenleving. De openbare-private relaties verwijzen naar de gewenste balans tussen de twee en op welke manier elke een afzonderlijke ruimte kan of zou moeten creëren. Enerzijds is de vraag op welke manier het domein gecreëerd zou moeten worden dat zorgdraagt voor de culturele en biologische behoeftes van een individu om beschermt te worden tegen de binnendringing van anderen. Anderzijds is de vraag hoe een domein gecreëerd zou moeten worden dat zorgdraagt voor de behoeftes van de samenleving en hoe deze beschermd kan worden tegen de inbreuk van individuen. Deze twee vragen illustreren twee tegenovergestelde benaderingen van de omgang met de relatie en overgangen tussen openbare en private ruimte. De grens tussen openbare en private ruimte speelt hierbij een sleutelrol.

Het openbare leven geeft een dubbele betekenis aan de grens tussen het openbare en het private. Madanipour (2003) stelt dat de grens moedwillig deze dubbele betekenis heeft gekregen, zodat openbaar-private verbindingen kunnen worden gevormd, en zo een veelheid aan activiteiten een kans krijgen. Enerzijds zijn de grenzen zo gecreëerd, dat de sociale ontmoetingen worden aangemoedigd en sociale interactie ontstaat, anderzijds worden de openbare en private ruimte juist duidelijk gescheiden, zodat private belangen de openbare belangen niet ondermijnen en het openbare domein niet het private binnendringt.

Bij zowel de openbare als bij private ruimte is een scheiding te maken tussen gebruiks- en belevingswaarde. De gebruikswaarde uit zich in een fysieke functionele vorm en de belevingswaarde in sociale termen als 'openbaarheid' en 'beslotenheid'. Openbare en private ruimte zijn niet altijd duidelijk af te bakenen. De overgang tussen openbaar en privaat is hierdoor niet altijd eenvoudig vast te stellen.

Toch zijn de openbare en private ruimtes afhankelijk van de grenzen die ze scheiden. Degene die de private ruimte willen beschermen tegen inbreuk vanuit de openbare ruimte en degene die de openbare ruimte juist willen beschermen tegen private elementen, maken dit door middel van het oprichten van grenzen duidelijk. De grens werkt dus beide kanten op. Het is van groot belang te weten hoe de grenzen zijn geconstrueerd, wat er mee duidelijk gemaakt wil worden en tenslotte in welke verhouding ze staan tot beide ruimtes aan weerszijde van de grens. Het verdelen van de ruimte in openbaar en privaat door middel van plaatsing van een grens, geeft de sociale relaties een ruimtelijke vorm (Madanipour, 2003).

De term 'parochiale ruimte' brengt de samenkomst van openbare en private ruimte dicht bij de empirische werkelijkheid (Hofland, 1988). De parochiale ruimte dient hier opgevat te worden als een overgangszone, die zich tussen de openbare en private ruimte bevindt en die een wisselwerking tussen beide kan bewerkstelligen. De analyse van de wisselwerking tussen openbare en private ruimte wordt geholpen door de stedenbouwkundige compositie te vergelijken worden met de compositie van een muziekstuk: de muziektheorie. De openbare ruimte fungeert als basistoon (maaiveld) en heeft als functie dat de noten (bebouwing) niet onsamenhangend worden en los van de compositie komen te

staan. De parochiale ruimte kan hierbij gezien worden als het verbindingselement (overgangzone) tussen noten en de basistoon, zodat hiertussen een juiste interactie ontstaat.

De interactie tussen de weerszijdes van de grens is afhankelijk van of de mogelijkheden hiertoe worden geboden. Drie factoren spelen hierbij een belangrijke rol. Ten eerste de mate van openheid, die betrekking heeft op de zichtmogelijkheden tussen weerszijdes van de grens. Ten tweede het materiaalgebruik en verschijningsvorm van de grens, die betrekking heeft op de uitstraling van de grensafscheiding: een harde of zachte uitstraling. Ten derde de toegankelijkheid van de ruimtes aan weerszijde van de grens: de mogelijkheid om de grens daadwerkelijk te passeren.

De grens heeft over het algemeen de vorm van een fysieke afscheiding: een hek, haag, schutting of muur. In sociale zin gaat dit echter niet op en moet de grens gezien worden als een overgangzone. De grens wordt in sociale zin niet alleen gevormd door de afscheiding, maar ook door de ruimte, die grenst aan de afscheiding. Sociaal gezien scheidt de grens het private van het openbare en is dus als het ware een grens tussen de ruimte waar de beslotenheid overheerst en de ruimte waar de openbaarheid de overhand heeft. De grens tussen beslotenheid en de openbaarheid kan niet getrokken worden door middel van een lijn en is dan ook geen harde grens. Deze opvatting sluit aan bij het bestaan van een parochiale overgangzone, waarbij de privacy en de openbaarheid als het ware in elkaar overlopen. 'Drempelwereld', 'vloeiende ruimte', 'encroachmentzone', 'poreuze grenzen' en 'zwakke grenzen' zijn begrippen, die in zekere zin corresponderen met de werking van een parochiale overgangzone. De term 'zwakke grens' is een duidelijke tegenhanger van de harde grens. Juist deze zwakke grenzen zijn binnen de vroegnaoorlogse wijken weinig tot stand gekomen. Bij de realisering van de wijken is het principe van functiescheiding toegepast, waarbij het juist draait om harde grenzen. Het streven van scheiding van functies heeft de mogelijkheden tot het ontstaan van goed functionerende overgangsgebieden beperkt, waardoor openbare en private ruimte direct naast elkaar zijn gesitueerd, zonder een vloeiende overgang tussen openbaarheid en beslotenheid. De private en openbare ruimte zijn te onsamenvastend (de 'noten' binnen de compositie staan te veel los van de 'basistoon').

Het derde geconstateerde probleem heeft betrekking op de aard van de bebouwing binnen de vroegnaoorlogse wijken. De gevelwand van de bebouwing vertoont vaak nauwelijks diepte en heeft over het algemeen zeer weinig private buitenruimte. Bebouwing met dergelijke gevelwanden gaat een geringe wisselwerking aan met de aangrenzende openbare ruimte en draagt bij aan de onsamenvastendheid van de compositie. De vormaspecten 'contrast' en 'ritme' zijn met betrekking tot de wisselwerking tussen openbare en private ruimte van belang. Open en bebouwde ruimte wisselen elkaar herhalend af. Enerzijds laat de afwisseling tussen openbare en private ruimte een bepaald contrast zien en anderzijds brengt deze een zeker ritme tot stand. Van belang is dat er een bepaalde mate van contrast plaatsvindt, zodat de verschillen niet te klein worden. Binnen de vroegnaoorlogse wijken is dit het geval. De grote uniformiteit in de bebouwing heeft als gevolg dat de bewoner of bezoeker de bebouwing vaak als 'veel van hetzelfde' en 'saai' betiteld. Het geringe contrast bij bebouwing versterkt daarnaast de regelmaat binnen de vroegnaoorlogse wijk. Het weinig variërende ritme wordt vervolgens vaak afgedaan als 'eentonig'.

Het vierde probleem heeft betrekking op een overgang op een hoger schaalniveau, de overgang tussen de vroegnaoorlogse wijk als geheel en het omliggende stedelijke ge-

bied. De vroegnaoorlogse wijken hebben een vandaag de dag een plek in de stad, die op een relatief korte afstand van het stadscentrum ligt. De bevolking is daarnaast als gevolg van de welvaartstijging mobieler geworden en is niet meer gebonden aan de functies van de wijk. De hedendaagse stedeling gebruikt openbare ruimte op diverse plekken in de stad, in tegenstelling tot het gedachtegoed van de Wijkgedachte. De nieuwe positie van de wijk en het veranderde gedrag van de stedeling, maakt een andere visie op de openbare ruimte aan de wijkrand van de vroegnaoorlogse wijk nodig, zodat de verbinding met het omliggende gebied verbetert.

Reijndorp (1994) stelt dat de vroegnaoorlogse wijken door hun positie binnen het stedelijke gebied een open, groen karakter kunnen koppelen aan een stedelijke manier van wonen. Dit ambivalente karakter kan volgens Reijndorp (1994) tot de meest positieve kwaliteit van deze wijken uitgroeien. Voor wat wel 'ambivalente huishoudencategorieën' worden genoemd, kunnen de vroegnaoorlogse stadswijken een aantrekkelijke woonplek vormen (Reijndorp, 1994). Dit zijn huishoudens die noch een uitgesproken stedelijke noch een uitgesproken suburbane woonvoorkeur hebben en in de vroegnaoorlogse wijken de combinatie hopen te vinden van ruimte en rust, goed bereikbare werkgelegenheid en voorzieningen. Vanuit dit perspectief is het mogelijk dat de vroegnaoorlogse stadswijken hun positie consolideren als een relatief stabiele woonwijk (Reijndorp, 1994). Een behoedzame vernieuwing van de vroegnaoorlogse stadswijken is vanuit dit perspectief mogelijk, terwijl het tuinstadkarakter blijft behouden en mogelijk zelfs wordt versterkt door het aanbrengen van meer variatie in en bij de private en openbare ruimte, waarbij door middel van zwakke grenzen zowel de openbaarheid en gewenste beslotenheid blijven gewaarborgd.

7 Oplossingsrichtingen

In dit onderzoek is ernaar gestreefd de problemen betreffende de overgang tussen openbare en private ruimte binnen de vroegnaarlogse stadswijk te formuleren en te analyseren. Daarnaast was het bieden van mogelijke oplossingen voor de geconstateerde problematiek een doel van het onderzoek. Door middel van dit praktische verlengstuk is geprobeerd enige sturing te geven aan de mogelijkheden, die er liggen op het gebied van de overgang tussen openbare en private ruimte binnen de vroegnaarlogse wijken. Het streven was niet het aanreiken van allesomvattende oplossingen, die op elke plek binnen de vroegnaarlogse wijk en op alle vroegnaarlogse wijken toepasbaar zijn en de veel bredere problematiek benaderen. Bij het centraal stellen van het onderzochte specifieke onderdeel van de vroegnaarlogse stadswijk, is getracht de essentie van het kenmerkende karakter van de vroegnaarlogse wijk te behouden.

Openbaarheid en beslotenheid

De doelstelling bij het formuleren van de oplossingen is de realisering van meer beslotenheid, terwijl deze niet ten koste gaan van de openbaarheid. Enerzijds zal de grensafscheiding moeten voldoen aan wens tot meer beslotenheid en dus niet een te open karakter moeten hebben. Anderzijds moet het openbare gebied niet op zichzelf gaan staan, waardoor de openbaarheid in het geding is. Een te gesloten karakter van de grensafscheiding is om deze reden niet wensbaar. Het oplossen van deze paradoxale problematiek vraagt om slimme oplossingen.

Bij de oplossingen is onderscheid gemaakt tussen de overgangen aan de voorzijde en de achterzijde van de bebouwing. Aan de achterzijde van de bebouwing betreft het de confrontatie privaat-collectief en aan de voorzijde van de bebouwing de confrontatie privaat-openbaar. Er wordt gesproken over de overgang privaat-collectief, vanwege het gemeenschappelijke karakter van de openbare ruimte aan de achterzijde van de bebouwing. De overgang aan de achterzijde is geleidelijker dan die aan de voorkant van de bebouwing, welke directer is en om een heldere definiëring vraagt. Aan de achterzijde van de bebouwing is een geleidelijkere overgang mogelijk. Daarnaast wordt een groot deel van de vroegnaarlogse woningvoorraad ingenomen door portiek-etage-flats, waarbij specifieke toepassingen gepast zijn.

Goed functionerende grensafscheidingen aan de achterzijde van de bebouwing houden rekening met de drie factoren van belang bij de wisselwerking over de grens: de mate van openheid van de grens (transparantie), het materiaalgebruik en verschijningsvorm van de grens (uitstraling) en de toegankelijkheid van de ruimtes aan weerszijde van de grens (toegankelijkheid). Een scala van toepassingen behoort tot de mogelijkheid en om deze reden is het niet zinvol concrete oplossingen te formuleren. Vele vormen van transparantie, materiaal en entrees zijn te bedenken, welke in hoofdstuk vijf door middel van beeldmateriaal al aan bod zijn gekomen.

Het waarborgen van de openbaarheid speelt zich tevens grotendeels af aan de achterzijde van de bebouwing waar het merendeel van het openbaar groen is gesitueerd. Openbare ruimte aan de voorzijde van de woning is vaak minder kwetsbaar doordat bebouwing vaak op de straat gericht is en hierdoor een vorm van toezicht ontstaat. Veel openbare groene ruimte is gelegen tussen portiek-etage-flats. De interactie tussen de be-

bouwing en maaiveld is hierbij vaak nauwelijks aanwezig, door de aanwezigheid van een blinde plint en het ontbreken van ruime balkons. Twee oplossingen met betrekking tot de blinde plint behoren tot de mogelijkheid. Ten eerste het geleidelijk ophogen van het maaiveld tot aan de eerste woonlaag. De directe overgang wordt vervangen door een vloeiende. Het openbaar groen wordt hierdoor duidelijk bij de woning betrokken. Nieuwe entrees tot de openbare ruimte zijn mogelijk, waardoor een toename in het gebruik van de openbare ruimte het gevolg kan zijn. Tenslotte kan als gevolg van het bij de woning betrekken van de openbare ruimte het gevoel van veiligheid toenemen.

De tweede oplossing is het zogenaamde uitplinten. De gesloten plint wordt omgevormd tot een nieuwe woonlaag. Net als bij de ophoging van het maaiveld gaan de woningen nu een betere relatie aan met het maaiveld. Nieuwe entrees kunnen gevormd worden en het gevoel van veiligheid kan toenemen.

De woonlagen op grotere hoogte gaan over het algemeen nauwelijks een relatie aan met de openbare ruimte. Het realiseren van buitenruimte in de vorm van ruime balkons maakt het voor de bewoners van deze woonlagen mogelijk buitenruimte zinvoller te gebruiken. Contact met de openbare ruimte komt zo meer tot stand.

De voorzijde van de bebouwing betreft een directe schakel tussen buitenwereld en privé-bestaan. Bij laagbouwoningen binnen de vroegnaoorlogse wijken is over algemeen sprake van kleine voorerven naast elkaar geschakeerd in een rij langs de gevelwand. De eigen invulling, die de bewoners aan te erfjes geven, brengt een kleinschalig en gevarieerd straatbeeld tot stand. Juist in relatie tot de grote uniformiteit in bebouwing, kan deze contrastrijke invulling van voorerven, welke leidt tot een levendig beeld binnen de wijk, als positieve waarde ervaren worden. Tevens sluit de veelzijdigheid aan bij de huidige heterogene wijksamenstelling. Tegenhanger van deze aanpak is een gezamenlijke gestuurde aanpak van de voorerven met bijvoorbeeld allemaal dezelfde hekjes. Een rustiger straatbeeld is het gevolg en verwaarlozing van het erf door bepaalde bewoners kan verminderen.

Functieloze openbare ruimte

De huidige groene openbare ruimte functioneert in veel gevallen niet optimaal. De openbare ruimtes fungeren voornamelijk als kijkgroen en worden steeds vaker afgesloten door middel van hekken, waarmee zelfs het laatste geringe gebruik onmogelijk wordt gemaakt. Naast een verbeterde overgang tussen bebouwing en maaiveld kan een nieuwe invulling van de openbare ruimte het contact tussen beide verbeteren.

Door het aanbrengen van meer diversiteit in de invulling van de openbare ruimte ontstaat een gevarieerder wijkbeeld. Het onderscheid binnen de openbare ruimte zal bepaalde groepen naar bepaalde plekken trekken. Plekken van samenkomst van individuen in de vorm van compacte parkjes of stadstuinen zijn een mogelijkheid (De Josselin de Jong, 2002). Het karakter van dergelijke stadstuinen uit zich als een soort incidentele tussenruimte in de wijk, waar de private en de openbare sfeer elkaar raken en overlappen. De stadstuinen kunnen voorzien in de behoefte aan ontmoeting. Het zou niet de bedoeling moeten zijn om alle tussen de bebouwing liggende groenruimtes te vervangen door de stadstuinen. Het groene karakter van de vroegnaoorlogse wijk blijft bij een incidentele toepassing gewaarborgd. De invulling van de stadstuinen kan erg variëren, zodat verschillende bewonersgroepen en leefstijlen worden aangesproken.

Tegenover deze incidentele compacte stadstuinen staan de vaak al aanwezige openbare ruimtes, welke meer voorzien in een massaler gebruik. Deze park- en pleinachtige ruimtes kunnen een hybride vorm aannemen. Deze ruimtes hebben logischerwijs een ruimer karakter en zijn daardoor geschikter voor verschillende functies. De verscheidenheid aan functies zal op een flexibele en duurzame manier tot stand moeten komen, zodat meer- of minder ruimtegebruik mogelijk kan zijn. De ene keer kan er een wijkfestival of sporttoernooi plaatsvinden, de andere keer kan de ruimte dienen als markt of een spontane invulling krijgen.

Tekort aan variatie

De vroegnaoorlogse wijken bestaan uit weinig verschillende sferen. Binnen de veelvuldig aanwezige openbare ruimte in deze wijken, ligt de mogelijkheid om verscheidenheid in sferen te bieden. *'Door de ervaring van onderscheid krijgt de vanzelfsprekende eigen kijk op de werkelijkheid even concurrentie van andere visies en levensstijlen'*, aldus Hajer en Reijndorp (2001). Het aanbrengen van verschillen en contrasten kan de gebruiks- en beleevingskwaliteit verhogen (Vos, 1996). Daarnaast sluit een gevarieerd wijkbeeld aan bij de heterogene samenstelling van levensstijlen.

Het afwisselende gebruik van verschillende oplossingen met betrekking tot de achterzijde van de bebouwing, zoals het geleidelijke ophogen van het maaiveld, het uitplinten en creëren van ruimere balkons brengt op zichzelf al een gevarieerder beeld tot stand. Ruimere balkons brengen tevens meer variatie aan in de gevelwand. De toepassing van incidentele compacte stadstuinen binnen de wijk voegt nog meer variatie in het wijkbeeld toe. Tenslotte brengen de voorerven in eigen beheer op hun beurt een levendig en veelzijdig straatbeeld tot stand aan de voorzijde van de woning.

Slechte aanhechting met het omliggende stedelijke gebied

Over het algemeen is aan de wijkranden van de vroegnaoorlogse stadswijken weinig aandacht besteed. Entrees tot de wijk zijn vaak onduidelijk vormgegeven en aan de buitenrand van de wijken zorgt de aanwezigheid van spoorlijnen, autowegen of kanalen voor een moeilijk te overbruggen barrière tussen vroegnaoorlogse stadswijk en recenter stedelijk gebied.

Door hun ligging en karakter bezitten grenszones kwaliteiten die gebruikt kunnen worden om het imago en de herkenbaarheid van de wijk binnen het stedelijke weefsel te verbeteren. Baeten en De Bruijn (1997) pleiten daarom om wijkgrenzen met zorg te benaderen. Grenszones met een duidelijke vormgeving en bestemming dragen bij aan de herkenbaarheid van het aangrenzende gebied. Dit komt zowel ten goede aan de vroegnaoorlogse stadswijken als het omliggende stedelijke gebied.

Flankerend beleid

Niemand kan van de hier besproken ontwerpprincipes een volledige oplossing verwachten. Dergelijke ontwerpstrategieën vragen om 'flankerend beleid'.

Het onderhoud en de kwaliteitsbewaking van de openbare ruimte lijken Van der Wouden (1999) in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van de eigenaar of rechthebbende. Veelal de gemeente dus, of de particuliere rechtspersoon in kwestie. Maar de wanden

van de openbare ruimte zullen veelal in puur particuliere handen zijn. Van der Wouden werpt de suggestie op bij verordening de mogelijkheid in het leven te roepen van bijzondere onderhoudsplichten voor 'wanden' van de openbare ruimte. Van der Wouden ziet dit liever fungeren als stok achter de deur dan als instrumenten die met enthousiasme dienen te worden gehanteerd. Een eventuele onderhoudsverplichting kan er misschien toe bijdragen dat niet de ene particulier zich achter de andere verschuilt met de redenering 'ik kan mijn gevel behoorlijk onderhouden, maar als mijn burens het niet ook doen, heeft het toch geen effect'. Daarnaast kan de overheid ten aanzien van haar eigen panden en erfafscheidingen een voorbeeldfunctie vervullen.

Naast flankerend beleid is het van belang bewust te zijn van de verscheidenheid aan vakgebieden die een rol spelen binnen de in dit onderzoek omschreven problematiek. Stedenbouwkunde, architectuur, landschapsarchitectuur, sociologie, planologie en sociale geografie zijn alle vakgebieden die op een of andere manier van belang zijn en elkaar aanvullen. Bij de behandelde oplossingen is getracht recht te doen aan deze multidisciplinairiteit.

Referenties

- Agricola, E.** (1997), *De naoorlogse wijk centraal*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Alberti, L.B.** (1955), *Ten books on architecture*, London, Tiranti
- Anderiesen, G. & M. Martens** (1994) *Continuïteit en verandering* in: Een reuze vooruitgang: utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam (Reijndorp, 1998), Rotterdam: Uitgeverij 010
- Baeten & De Bruijn** (1997), *Het stedelijk landschap*, Zwolle: Waanders Uitgevers
- Bakema, J.B.** (1964), *Van stoel tot stad: een verhaal over mensen en ruimte*, Zeist: De Haan
- Baljon L. & M. Pflug** (2001), *Nieuw Sloten: laagbouw in hoge dichtheid – Garden City of Today*, Bussum: Uitgeverij THOTH
- Bos, A.** (1946), *De stad der toekomst, de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam: Voorhoeve
- Boomkens, R.** (1999), *Van de grote stad ging een onbestemde dreiging uit: hoe grootstedelijk is Nederland*, in: De stad op straat (Van der Wouden, 1999), Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau
- Bruinwold Riedel, J.** (1906), *Tuinsteden*, Utrecht: J. van Boekhoven
- Burgers, J.** (1999), *Stedelijke landschappen, over de openbare ruimte in de postindustriële stad*, in: De stad op straat (Van der Wouden, 1999), Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau
- Bijhouwer J.T.P. & M. Ruys** (1960), *Leven met groen in landschap, stad en tuin*, Amsterdam: Moussault
- Cammen, H. van der & L.A. de Klerk** (1986), *Ruimtelijke ordening: de ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland*, Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum
- Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting** (1955), Jaarverslag van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting, Den Haag: Staatsdrukkerij- en Uitgeverij
- Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting** (1976), Jaarverslag van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting, Den Haag: Staatsdrukkerij- en Uitgeverij
- Damen H. & A. Devolder** (1993), *Lotte Stam-Beese, 1903-1988: Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam: De Hef
- Devolder, A.** (2002), *De openbare stadstuin: de omsluiting en ontsluiting van de openbare stadstuin*, Rotterdam: NAI Uitgevers

- Diepen, A. van & E. Ennen** (1997), *Grijpen naar grenzen: publiek versus privaat?*, in: Planologische Diskussiebijdragen 1997 (Stichting Planologische Discussiedagen), Delft: Delftsche Uitgeversmaatschappij
- Doevendans, K. & R. Stolzenburg** (1988), *De wijkgedachte in Nederland: gemeenschapsstreven in een stedenbouwkundige context*, Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven, faculteit bouwkunde
- Engelberts, M** (2003), *Opereren op een spanningsveld: het functioneren van de openbare ruimte als publiek domein: een vraag-aanbod analyse*, doctoraalscriptie Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht
- Fisher, E.** (1968), *Aspecten 40 jaar volkshuisvesting*, Amsterdam: Van Saane
- Gooijer, A.** (1998), *Uitplinten: een inventarisatie van vijf gerenoveerde, naoorlogse flatgebouwen met plintaanpak*, Rotterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting
- Haentjens, G** (2002), *Publieke ruimte: een andere aanpak*, Brugge: Die Keure
- Hajer, A.M.** (1989), *De stad als publiek domein*, Amsterdam: Wiarda Beckman Stichting
- Hajer, M. & A. Reijndorp** (2001), *Op zoek naar nieuw publiek domein: analyse en strategie*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Hall, P. & C. Ward** (1998), *Sociable Cities: the legacy of Ebenezer Howard*, Chichester: J. Wiley
- Heere, W.R.** (1950), *Sociografie en stadsuitbreiding*, Tilburg: Bergmans
- Hellinga, H. et al** (1985), *Algemeen uitbreidingsplan Amsterdam: 50 jaar*, Amsterdam: Amsterdamse Raad voor de Stedebouw
- Hereijgers, A. & E. van Velzen** (2001), *De naoorlogse stad: een hedendaagse ontwerpopgave*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Hermans, E.W. et al** (2003), *Algemene kenmerken van pleinen: een onderzoek naar de Grote Markt van Groningen*, Leeronderzoek Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen
- Howard, E.** (1902), *Garden cities of to-morrow*, London: Swan Sonnenschein & Co
- Hunter, A.** (1985), *Private, parochial and public social orders: the problem of crime and incivility in urban communities*, in: *The Challenge of Social Control: Citizenship and institution building in modern society* (Suttles, et al, 1985), Norwood: Ablex
- Ibelings, H.** (1996), *De moderne jaren vijftig en zestig: de verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Jabobs, J.** (1961), *The death and life of great American cities*, New York: Vintage Books
- Josselin de Jong F. de** (2002), *De openbare ruimte in de netwerkstad*, in: Groen, nr 1
- Korthals Altes, H.J.** (2002), *Hart voor de wijk, zorg voor de straat: een essay over veiligheid en sociale cohesie*, Amsterdam: DSP-groep BV

- Kuipers, M.** (2002), *Toonbeelden van de wederopbouw: architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle: Waanders Uitgevers
- Lofland, L.H.** (1985), *A world of strangers: order and action in urban public space*, New York: Basic Books
- Lofland, L.H.** (1998), *The public realm. Exploring the city's quintessential social territory*, New York: Aldine de Gruyter
- Madanipour, A.** (2003), *Public & private spaces in the city*, 2003, London: Routledge
- Mentzel, M.** (1989), *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal*, Delft: Delfste Universitaire Pers
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM)** (2002), *Woningbehoefte Onderzoek 2002*, Den Haag: VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM)** (2002), *Pleidooi voor openbare ruimte: de opgave verkend'*, Den Haag: VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM)** (2000), *Nota Wonen: mensen wensen wonen: wonen in de 21ste eeuw*, Den Haag: VROM
- Moughtin C.** (1992), *Urban design, street and square*, Oxford: Butterworth-Heinemann Ltd.
- Müller, T.** (2002), *De warme stad: betrokkenheid bij het publieke domein*, Utrecht: Van Arkel
- Nio, I.** (2002, I), *Publieke ruimte in de netwerkstad*, in: *Publieke ruimte: een andere aanpak* (Haentjens, 2002), Brugge: Die Keure
- Nio, I.** (2002, II), *Zwakke grenzen*, in: *De openbare stadstuin: de omsluiting en ontsluiting van de openbare stadstuin* (Devolder, 2002), Rotterdam: NAI Uitgevers
- Raban, J.** (1988), *Soft City*, London: Collins Harvill
- Reijndorp, A.** (1994), *Een reuze vooruitgang: utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Reijndorp, A., et al** (1998), *Buitenwijk: stedelijkheid op afstand*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Rossem, V. van, et al** (2002), *'De organische woonwijk in open bebouwing': IJkpunt Slotermeer*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Ruys, M. & R. Zandvoort** (1981), *Van vensterbank tot landschap*, Bussum: De Gooise Uitgeverij Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) (2004), *De typologie van de vroeg-na-oorlogse woonwijken*, Zeist: RDMZ
- Schendelen, M. van** (1997), *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland: een symbiotische relatie*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Schilt, J.** (2002), *De architect en de naoorlogse volkshuisvesting*, in: *De organische woonwijk in open bebouwing: IJkpunt Slotermeer* (Van Rossem, 2002), Rotterdam: Uitgeverij 010
- Schreijnders, R.** (1991), *De droom van Howard*, Rijkswijk: Elmar

Stam-Beeste, L. (1953) *Hoe zal men wonen in het nieuwe Rotterdam?*

In: Forum 8 (1953) nr. 4/5

Ten Elsen, R. et al (2003), *Vernieuwing Kolenkitbuurt: schetsboek & uitwerkingsregels*, Amsterdam: Urhahn Urban Design

Truijers, E. (1995), *Wie is er bang voor de naoorlogse wijk?*, Den Haag: Stichting van na de oorlog

Vos, A. (1996), *Van tuinstad naar parkstad*, Amsterdam: Dienst Ruimtelijke Ordening

Vreeze, N. de (1993), *Woningbouw, inspiratie & Ambities – kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere: Nationale Woningraad

Westra, H. et al (2000). *Herwonnen schoonheid, vier voorbeeldplannen van vormgeving in naoorlogse herontwikkelingswijken*, Rotterdam: Stichting Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting

Woud, A. van der (1983), *Het Nieuwe Bouwen: internataal CIAM volkshuisvesting, stedeboew*, Delft: University Press

Wouden, R van der (1999), *De stad op straat, de openbare ruimte in perspectief*, Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau

Internetbronnen:

Wikipedia, de vrije encyclopedie, <http://nl.wikipedia.org/wiki/Muziektheorie>,
laatst bezocht: 13 september 2004

Nationale Renovatie Prijs, <http://www.nationalerenovatieprijs.nl>,
laatst bezocht: 10 januari 2005

Begijnhof in Amsterdam, <http://home.arcor.de/indortmund/amsterdam/begijn.htm>,
laatst bezocht: 10 januari 2005